

BUDAI EZSAIÁS,
A NEVELŐ ÉS ISKOLASZERVEZŐ

Bölcsészdoktori értekezés

Kiss András tanár,
Debrecen

I. fejezet

POLITIKAI, GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS VISZONYOK MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

1/ Politikai viszonyok

A Rákóczi-féle szabadságharc leverése után, 1711-től, a szatmári békekötéstől kezdve, új irány lesz uralkodóvá a Habsburgok Magyarországgal szemben folytatott politikájában.

Erre az új irányzatra jellemző, hogy III. Károly és lánya Mária Terézia, nem követik elődeik, különösen I. Lipót durva, fegyveres eszközöktől sem idegenkedő, gyarmatosító politikáját, hanem a magyarságnak legalább egy vékony rétegével egyetértve és barátságos viszonyban élve, igyekeznek ugyanazt a célt elérni, mint a korábbi Habsburg uralkodók: Magyarországot osztrák élettérre változtatni.

III. Károly a szatmári békében látszólag nagylelkű volt. A nagylelkűség azonban abból származott, hogy egyrészt a nyolcéves háború az egész Habsburg birodalomnak sok, főleg anyagi és politikai kárt okozott, s annak lezárása és hosszú időre való kiküszöbölése igen érdekbevágónak és ésszerűnek látszott, másrészt III. Károlynak komolyan számolnia kellett a nemsokára felmerülő trónöröklési nehézségekkel, s azoknak megoldását csak is békés körülmények között remélhette.

III. Károly 1711-ben biztosította a békét, 1722-23-ban pedig lányának, Mária Teréziának a zavartalan trónralépést,

az ő halála után.

Károlyt, fentebbi céljai elérésében támogatta a Rákóczi szabadságharcban félrehuzódó, s a mostmár magát méginkább tisztára mosni szándékozó főnemesség.

A támogatásért Károly viszonzásul azt adta, hogy az országot különálló területekké szabdalva, a lehető legjobban gyengítette. Ártalmas volt telepítési politikája. Megkezdte a Mária Terézia alatt nagy tökéletességgel kiépülő gazdasági ki-
zsákmányolás politikáját. A divide et impera elvét gyakorolta az 1731. március 21-én kiadott Carolina Resolútiójával is, amelyben a protestánsok vallásügyi sérelmeit igen szűkkeblűen rendezte. Az országot súlytő intézkedéseinek legsúlyosabb terheit természetesen a legszélesebb néprétegek, a jobbágyság, valamint a mezővárosi és városi szegénynépség viselte.

III. Károly 1740. október 20-án bekövetkezett halála után lánya, Mária Terézia lépett trónra. Mária Teréziának mindjárt trónralépése után súlyos bajokkal kellett megküzdenie.

Bár előzőleg a Pragmatica Sanctiot az európai vezető hatalmak elismerték, III. Károly halála után Franciaország és Spanyolország elhatározta az osztrák birodalom felosztását. Trónkövetelőnek felléptették a bajor választófejedelemet. II. Frigyes porosz király is rátört Sziléziára, és a Habsburg-ellenes szövetséghez csatlakozott.

Ausztriának Anglia és Hollandia kevés anyagi segítséget nyújtott, és azt ajánlotta, hogy mondjon le Sziléziáról, és béküljön ki II. Frigyessele. Az 1741. évi, Mollwitzi vereség

után erre hajlott is Mária Terézia, és azután teljes erővel a francia, spanyol, bajor koalíció ellen fordulhatott.

A francia-spanyol-bajor szövetségeseken győzelmet is aratott, azonban II. Frigyes ismét belépett a háboruba, az osztrákok ellen.

Ausztriának a következőkben hatalmas szövetségese támadt Oroszországban, aminek segítségével újból fölénybe került ellenségeivel szemben.

A győzelmei ellenére is kedvezőtlen aacheni békét 1748. okt. 23-án elhamarkodva kötötte Mária Terézia.

Ebben az örökösödési háboruban, valamint az 1756-1763-ig, Poroszország ellen vívott, úgynevezett hétéves háboruban a magyarok nagy segítséget nyújtottak a királynőnek.

Már az első segítségért hála volt az 1754. október 1-én kiadott gyarmati vámszabályzat, a Vectigal des Königreichs Hungarn, amely hosszú időre lehetetlenné tette, hogy Magyarország az elmaradott feudális állapotból a polgárosodás útjára lépjen.

Mária Terézia 1765. november 2-án fiát, II. Józsefet maga mellé vette corregensként.

Ettől az időtől kezdve lehetett érezni a törvényhozásban a felvilágosodás szellemét.

A társuralkodó befolyásolására született meg az 1767 január 23-án kelt Urbéri Rendelet és az 1777-es Ratio Educationis.

Mária Terézia 1780. november 29-én halt meg. Utána fia, II. József lett a király, 1780-tól 1790-ig.

II. József a magyar történelem egyik legnevezetesebb alakja. Felvilágosult uralkodó volt. "Hitt a ráció, a józan ész, elsősorban a saját esze erejében, hitte - tévesen -, hogy létre tud hozni egy, az ő akaratának engedelmeskedő "egység-államot", amelyben egységes és művelt polgárok szorgoskodnak a jólét és a bevételek emelésén." /1/ Élettragédiája volt azonban az, hogy nem számolt eléggé és nem is számolhatott le következetesen a feudális kötöttségekkel. Ő az egész birodalom fejlődését tartotta szem előtt, és nem gondolt a birodalomban helyet foglaló népek önálló fejlődésére és törekvéseire.

A birodalom népét akarta boldogítani, de a maga elképzelése szerint, a néptől semmi véleményt, vagy támogatást nem igényelve.

Az osztrák és a cseh nép érdekével még csak találkozott is József szándéka, s ezek a népek mai napig is védelmezőjüket tisztelik a "polgár"-császárságban, a magyarok emlékezetében azonban mint a drasztikus németesíteni akarás korszaka él az 1780-1790-ig terjedő időszak.

József uralmi rendszerét józefinizmus néven is emlegeti a történetírás. II. József tiz esztendeje és uralmi rendszerre méltán viseli a nagy férfi nevét. Ha a korszak politikai reformjait, gazdasági rendelkezéseit, hadieseményeit vizsgáljuk, nem emlegethetjük személytelenül Bécsset vagy a bécsi államtanácsot, mert II. József alakja minduntalan az előtérben jelenik meg. /2/

Uralmi rendszere, a jozefinizmus, szűkebb értelemben a Habsburg-állam e korabeli egyházpolitikáját jelenti, bővebb értelemben pedig mindazokat a felvilágosult és abszolút politikai reformtörvényeket, amelyek a gazdasági és kulturális életnek majdnem minden területére kiterjednek.

A jozefinizmussal szembefordultak a feudálizmus világi és egyházi hívei, de támogatói voltak a polgárok, a parasztok, a csekély számu értelmiségiek, különösképpen pedig a protestánsok.

Magyarországon azonban a támogatók is hamarosan ellenségei lettek az új rendszernek, az erőszakos németesítő tendencia miatt.

II. József kedvező külpolitikai körülmények között kezdhette meg uralkodását. A Habsburg-Lotharingiai házat fenyegető veszedelmet már anyja, Mária Terézia elhárította az örökösödési és a hétéves háboruban. A helyzet további javulását jelentette rokoni és szövetségi viszony kialakulása Franciaországgal és Oroszországgal.

Magyarország is nagy reményekkel tekintett II. József trónralépése elé. Magyarországon és Erdélyben is ismerték. Mint corregens, egyszerű ruhában, polgárként beutazta birodalmát. Meghallgatta a panaszokat és orvoslást ígért azokra.

Különösen a parasztság várt tőle sokat és a protestánsok, teljes vallási és politikai egyenjogúságot.

A várakozásokat azonban a király nem töltötte be. A magyar uralkodó osztály azonnali elhidegülését váltotta ki az

a tény, hogy az új király nem hívott össze országgyűlést, nem koronáztatta meg magát, sőt a koronát Bécsbe vitette, és a kincstárban helyeztette el.

Első nevezetesebb intézkedései az egyházat érintették. Az volt az elve, hogy az egyház az állampolgárok között tevékenykedik, ezért az állam, a király felügyelete alá tartozik.

Ezokból bocsátotta ki a király újólag a Placetum Regiumot 1781. március havában. A magyar püspöki kar megpróbált tiltakozni, azonban eredményt nem ért el.

A Placetum Regium kibocsátása után néhány hét múlva még meghökkentőbb intézkedést hozott II. József. Rendeletében a birodalmában működő szerzetesrendeket függetlenítette a Rómában élő rendfőnököktől, és a megyés püspökök fennhatósága alá helyezte a kolostorokat.

Erre az intézkedésre azért volt szükség, mert a tartományi rendfőnökök sok pénzt csempészték ki a római generális rendelkezésére, és háborus időkben veszedelmes következményekkel járhatott a külföldi szerzetesek szabad jövése-menése.

A királyi rendelet céljai elérése mellett nyilvánvalóan növelte a megyés püspökök hatalmát. Azok azonban inkább akartak a pápának engedelmeskedni, mint hatalmuk megnövekedésének örvendezni. Rómára tekintettek. Onnan vártak intézkedést. A pápa küldeni is akarta munciust Magyarországra, melynek püspöki karában legjobban bizott, II. József azonban nem engedte meg a pápai követ beutazását.

Második fontosabb intézkedése a cenzura rendelet kiadá-

sa volt az új királynak, 1781. júniusában. Ez a rendelet kivette az egyház kezéből a cenzura jogát, és az egész birodalom sajtóügyét a Bécsben működő könyvvizsgáló sajtó bizottságnak rendelte alá. Ennek vezetőjévé Van Swietent, a felvilágosodás hívét tette. Kisebb ügyekben az országos bizottságok is dönthettek, a fontosabbakat fel kellett terjeszteni Bécsbe. A rendelet hangsúlyozta, hogy a tudományos és ismeretterjesztő műveket kezeljék a hivatalnokok elnézően. A bíráló, még a király személyét bíráló művek is megjelenhettek, ugyyszintén a protestáns theológiai iratok.

A nagy tudományos és lelkiismereti szabadság sehogysém tetszett a főpapságnak. Azonban minden tiltakozásuk hiábavaló volt. A király megállapította, hogy Rómában vannak emberek, akik azt szeretnék, ha a mi féltekénken mennél tovább sötétség uralkodnék, de ebbe ő nem egyezhetett bele.

A cenzura rendelet jótékony hatását mutatja az, hogy a könyvnyomtatás és könyvkiadás és általában a szellemi élet Ausztriában is, Magyarországon is fellendült.

1789-ben a francia forradalom kitörése azonban óvatosságra intette II. Józsefet. 1789-ben újból bevezették a nyomdatermékek előzetes engedélyeztetését.

1781. október 25-én kelt a türelmi rendelet. Létrejöttében szerepet játszott II. József debreceni látogatása is, aminek ismertetésére majd a második fejezetben fogok kitérni.

Ezt a rendeletet a protestánsok érdekében hozta a király. Annak ellenére, hogy ő maga katolikus volt, és a kato-

likus vallást tartotta egyedül üdvözítőnek, mégis a többszázados vallási vitában meglátta az állampolgári problémát. A katolikus is, a protestáns is, állampolgár. És egyik lehet ugyanolyan jó állampolgár, mint a másik. Még társuralkodó korában kifejtette anyja előtt a tolerancia kérdésében elfoglalt álláspontját. "Vallási türelem annyit jelent, mint megengedni, hogy hivatalokban alkalmazható legyen, földbirtokot szerezhessen, ipart űzhessen és polgár lehessen valláskülönbség nélkül mindenki, aki erre alkalmas, és hasznára van az államnak."

Magyarországon a protestánsok a XVIII. században a teljes jogfosztottság állapotában voltak. Még kisebb állásokat sem nyerhettek el. 1777-ben a református Debrecenben 286 tisztviselőből 273 katolikus volt.

A türelmi rendelet Magyarországon is lehetővé tette a protestánsoknak vallásuk gyakorlását. Ahol legalább száz család kéri, és ki tudja mutatni, hogy a költségek az állami adóalapot nem veszélyeztetik, megengedik a templomépítést. Papot tarthatnak, csak a templom nem nyilhat utcára, nem lehet tornya és harangja sem. A vallásgyakorlat nem függ a földesur beleegyezésétől, sőt köteles a templomépítéshez a telket is megadni. Senkit nem lehet kényszeríteni idegen istentiszteletre és a vallása miatt bírságot, vagy fenyíteni. A nem katolikusok minden hivatalba betölthetnek. Meggyőződésükkel ellenkező esküformára nem kötelezhetők. Megszűntek az egyoldalú reverzálisok a vegyesházasságoknál. A katolikus püspökök tovább nem ellenőrizhették a protestáns egyházakat.

A katolikus főpapság minden telhető módon igyekezett szabotálni a türelmi rendelet végrehajtását, azonban nem sok sikerrel.

VI. Pius pápa, az egyházat ért sok sérelem miatt, 1782. április havában Bécsbe ment, hogy II. Józsefet jobb belátásra bírja. Utjának azonban semmi komolyabb foganatja nem lett. Bécsben igen szűk mozgási lehetősége volt, és a királlyal is alig tárgyalhatott.

Magyarországon óriási felháborodást és ellenállást fejtett ki az 1789. május 11-én megjelent nyelvrendelet, mely az ország hivatalos nyelvét a latin helyett a németet tette. Az ellenállás fellegetvái az iskolák voltak.

II. József további fontosabb rendeletei: az 1784. augusztus 27-én kelt vámrendelet, az 1785. március 18-án kelt rendelet a magyarországi közigazgatás átszervezéséről, a megye-rendszer megszüntetéséről és az ország területének tíz adminisztratív területre való osztásáról, továbbá az 1785. augusztus 22-én kelt rendelet az örökös jobbágyság eltörléséről.

II. József uralkodása első öt esztendejében százados hagyományokat döntött meg rendeleteivel, és százados elmáradottságnak vetett véget haladó gondolkodásáról tanuskodó intézkedéseivel. Nagy baj volt azonban az, hogy nem magyar volt, és minden jót német elképzelés szerint, elsősorban németek érdekében akart megvalósítani. Ezért még azok a magyarok is, akik nem sokkal előbb nagy várakozással tekintettek uralkodása elé, és úgy tekintettek rá, mint kinek trónralépése egy új,

boldog korszak kezdetét jelenti, hamarosan csalatkozva elfordultak tőle, majd ellenzőinek táborába álltak.

A nemesi-nemzeti ellenállás már 1786 végétől kezdett kibontakozni.

A jozefinista kormányrendszert később még kedvezőtlen külpolitikai bonyodalmak is siettették a végső válság felé.

1787 tavaszától komolyabb formát öltött a belgák elszakadási törekvése. 1788 februárjában, 9-én, az osztrákok hadat üzentek Törökországnak. A háboru előkészületei hónapok óta folytak. A mozgósítást 1787. szeptemberében elrendelték és meggyénként megállapították az ujoncok, szekerek, igásállatok, béresek számát. Ennek megszavazását a hosszú ideje nem ülésezett megyei közgyűlésekre bízták. Magyarországnak mindössze 6845 gyalogost, 2816 lovast, Erdélynek pedig 3400 ujoncot kellett kiállítania. Ez valóban nem volt sok. A megyék nem nagy vonakodással megszavazták.

Az ujoncadás azonban csak a kisebb kötelesség volt. A magyar földnek kellett ellátnia az egész 125.000 főnyi sereget, amelyet maga a király vezetett, gabonával és takarmánnyal. 1785. óta egymás után következtek az aszályos nyarak. Az országban amugyis nagy volt a szükség. Erdélyben, különösen Belső-Szolnok megyében és Beszterce vidékén, éhhalál pusztított. S most ennek az éhségtől szenvedő országnak kellett egy háboru nagy hadseregét ellátni élelemmel és takarmánnyal.

A megyegyűléseken bizonytalan hangon megszavazgattak terményfelajánlásokat is, de egyre jobban kezdték követelni,

hogy a király hívjon össze országgyűlést, válják igazán királlyá, koronáztassa meg magát.

Csak hogy ennek az ideje még nem érkezett el. Az ujoncok megindultak, vontatottan, sokszor erőszakos rekvirálások formájában a gabonafélék és takarmányféleségek is mentek.

A hadsereg kitűnő állapotban, jó felszereléssel kezdte meg a törökök elleni harcot, de nem volt megfelelő harci szelleme és lelkesedése. A rossz hadvezetés következtében, míg az oroszok győzelmet arattak a törökök felett, az osztrákok csaták sorozatát veszítették. Még a délvidékre is betörték a törökök. Karánsebesnél olyan pánik tört ki, hogy a király is majdnem áldozatul esett. Végül a törökök harcképtelensége, és új császári vezérek kinevezése megmentette a helyzetet. II. József azonban betegen ment a harctérről Bécsbe.

1789. júl. 14-én kitört a francia forradalom.

1789. október. 27-én Belgium lerázta a Habsburg igát.

1789. december 18-án József magyar és német nyelvű leiratában országgyűlés összehívását ígérte.

1790. január 28-án a halálos beteg király visszavonta minden rendeletét, kivéve a Edictum Tolerantiae-t, a jobbágyrendeletet és a lelkészek ellátásáról szóló intézkedését.

1790. február 20-án meghalt II. József. Mikor a korona országos lelkesedés, magyarruhás bandériumok diszkisérében Budára ért, a király már nem élt. A megyegyűléseken felszámolták az alkotmányellenes reformokat, de megnyilatkoztak amellet is, hogy az összehívandó országgyűlésen hajlan-

dók lesznek megtárgyalni a nemzet érdekét szolgáló ujitásokat.

II. József halála után öccse, II. Lipót lett a király. /1790-1792/ József nem hagyott rendezett állapotokat utódjára. A török háború még tartott. Belgium elszakadt. Az itáliai tartományok mozgolódtak. Magyarországon is szinte forradalmi volt a helyzet. Egyes elégedetlenkedő magyar nemesek már a Habsburgok trónfosztásáról tárgyaltak a porosz királlyal. Az 1789. július 14-én kitört francia forradalom is eleinte a magyar nemesség kezére játszott, a királlyal szemben. Igaz, hogy a forradalom megszüntette a nemesi kiváltságokat, de a nemességnek nagy váltságot szavazott meg. A magyar nemesség a francia forradalom eseményeiben elsősorban a királyi hatalom megnyirbálását látta, amit II. József tulkapásai után ő is szeretett volna utánozni.

II. Lipótnak trónraléptekor sokféla kül- és belpolitikai bonyodalommal kellett szembenéznie. A sok bajban azt tette, amit századok óta gyakoroltak a Habsburgok, ha égett a fejük felett a ház: nagyfokú megértést és békülniakarást mutatott a magyaroknak. Összehívta az országgyűlést 1790. június 10.-ére, mégpedig Budára.

A követválasztások hangulata felért egy kisebb forradalommal. A követeket legtöbb megyéből az Ócsai Balogh Péter-féle programmal indították utnak. Ennek lényege az volt, hogy a királyi hatalom társadalmi szerződés folytán keletkezett. A szerződést II. József megszegte, és ezért új szerződést kell kötnie Lipótnak a nemzettel.

Míg Magyarországon és a birodalom más helyein is

ilyen puskaporos volt a hangulat, Lipót a belső veszedelem lecsendesítéséhez úgy kezdett hozzá, hogy előbb igyekezett a külpolitikai bajokat elhárítani.

1790. júliusában a reichenbachi kongresszuson Ausztria régi szövetségesei, Anglia és Hollandia segítségével sikerült megegyeznie Poroszországgal. A porosz király állítólag rutul elárulta a vele konspiráló magyar urakat, azoknak nevét is kiszolgáltatva Lipótnak. A porosszal való megegyezés után Lipót békét kötött a törökkel is. /Szisztovói béke 1790. aug.21./

Miután így elhárította Lipót a legfenyegetőbb külső veszedelmeket, hozzáfoghatott a belső rendezéshez is, elsősorban a magyar kérdés ránézve minél kedvezőbb megoldásához.

Mostmár erősebbnek érezvén magát, mint néhány hónappal előbb, az országgyűlést Budáról Pozsonyba tette át. Itt legelőször is a fiát, Sándor Lipótot nádornak választották, majd őt magát is királlyá koronázták. /1790. november 15-én/

Lipót uralkodásának legfontosabb belpolitikai eseménye az 1790-91. évi országgyűlés volt, illetve az azon hozott törvények. Az országgyűlés mindenekelőtt törvénybe iktatta, hogy az új király az alkotmány biztosítása érdekében köteles magát trónralépésétől számítva fél éven belül megkoronáztatni, a törvényes formában. Az 1791. évi X. tc. határozottan kifejezte Magyarország önállóságát. "Magyarország a hozzákapcsolt részekkel együtt szabad, és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg független, azaz semmi más országnak, vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró....

tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó ország." A XII. tc. értelmében a törvényhozó hatalom a királyt és az országgyűlést együtt illeti meg. Az országgyűlés határozataitól tették függővé az adószedést és a katonaállítást is. A XIV. tc. a helytartótanács jogait és kötelességeit szabályozta. A XXVI. tc. a protestánsok vallásszabadságát a bécsi, és a linzi béke, valamint a türelmi rendelet szellemében biztosította. Lipót kivánságára kimondták a görögkeletiek vallásszabadságát és teljes polgárjogát is. A magyar nyelv ügyében annyi eredmény született, hogy a király megígérte, hogy idegen nyelvet nem fog behozni. Továbbá törvényileg biztosították a felső- és középfoku iskolákban a magyar nyelvi tanszék felállítását. A törvény azonban nem vonatkozott az egyházi iskolákra. A XXXV. tc. a jobbágycsúszást Mária Terézia és II. József rendelkezéseinek megfelelően rendezte. Végül a XLVIII. tc. a felmerült és nem orvosolt sérelmek kivizsgálására és a bajok megoldására javaslat előkészítése céljából 9 bizottságot küldött ki. Az országgyűlést a király 1791. márc. 13-án rekesztette be.

II. Lipót rövid uralma 1792. március 1-én végetért. Utóda I. Ferenc lett.

Még II. Lipót halála előtt létrejött az első nagy koalíció a forradalmi Franciaország ellen. A háború hamarosan meg is kezdődött, amelyet I. Ferenc hosszú éveken keresztül folytatott, előbb a forradalom tovaterjedésének megakadályozása, majd Napóleon tulhatalmának megfékezése címén.

I. Ferenc trónraléptekor már nem volt olyan forradal-

mi, olyan követelőző a hangulat Magyarországon, mint II. Lipót uralkodása kezdetén.

1791. júniusában XVI. Lajos király menekülni próbált Franciaországból, de elfogták. 1792. szeptember 21-én a francia konvent eltörölte a királyságot, és kikiáltotta a köztársaságot. 1793. január 21-én kivégezték XVI. Lajost.

A francia forradalom, amely eleinte rokonszenves volt a nemesség jórészenek, mostmár fenyegető rémmé növekedett, amelynek perzselő tüze elől csak a királlyal összefogva lehetett reményleni menekülést. Ezért a magyar nemesség nagy része szíves-lélekllel támogatta I. Ferencet a forradalmi Franciaország ellen indított háborújában. Az értelmiségnek és a nemességnek csak egy igen vékony rétege maradt továbbra is hű a felvilágosodás eszméihez, és azokhoz az eszmékhez, amelyeknek szülőanyjuk a felvilágosodás volt: a forradalom eszméihez. Ennek a vékony rétegnek a legkiválóbbjai és legvakmerőbbjei a megváltozott viszonyok között is tovább szervezkedtek Martinovics Ignác vezetésével, de mozgalmukra és űmagukra is hamarosan lesúlytott a bakó. /

I. Ferenc háborúi alatt is, majd a háborúk befejezése után, a Szent Szövetség megalakulása után is, egy újabb forradalmi megmozdulás megghiusítása céljából, szigorú rendőrruralom volt Magyarországon, ami minden haladó kezdeményezést üldözött és a II. Lipót trónraléptekor elemi erővel feltört reformtörekvéseket és reform-követeléseket évtizedekre visszavetette.

2/ Gazdasági viszonyok

Míg Nyugat-Európában a hűbériség végnapjait élte és kezdett kibontakozni a jövő társadalma, a kapitalizmus, addig Magyarország a török és német igát nyögte, majd a török kiűzése után kizárólag a németek prédája lett. Rákóczi szabadságmozgalma hasztalan próbálta lerázni a teljes megsemmisítésünkre törekvő osztrák uralmat. A Rákóczi szabadságharc leverése után következő korszak a módszeresen kigondolt Habsburg gyarmatosítás időszakává lett.

III. Károlynak, Mária Teréziának az volt az elgondolása, hogy a politikai, társadalmi, vallási divide et impera elve mellett a magyarság gyengítésének legcélravezetőbb eszköze a gazdasági kizsákmányolás lehet.

Az ország kifosztásának, gyarmati sorban tartásának, legfőbb eszköze a Habsburgok vámrendszere volt.

A Habsburgok Magyarország gyarmati kezelésének kiépítését a szatmári békekötés után kezdték. Ennek korábbi, durvább módszere volt az erősen centralizált államapparátus kiépítése, az uralkodó osztály felhigitása idegen elemekkel, idegen telepéseknek a nép közé való ékelése és idegen katonaság ültetése a nép nyakára.

A század közepe tájára azonban már megérett a helyzet ahhoz, hogy a durvább módszereket simább, de tovább sajtoló módszerekkel cseréljék fel.

Erre annál is inkább szükség volt, mert a Habsburgoknak számolniuk kellett azzal, hogy Magyarországot, részint bár-

mennyire is megnyirbált, de mégis meglévő alkotmánya és kultúrája miatt, semmiképpen sem kezelhetik úgy, mint a tengeri hatalmak a gazdasági fejlődésnek és a műveltségnek sokkal alacsonyabb fokán álló gyarmati népeiket.

Magyarország kizsákmányolását több ok is szükségessé tette. Egyik például az volt, hogy a század közepére az osztrák tartományok nagy léptekkel haladtak előbbre a tőkés ipari fejlődés útján. További fejlődésükhöz szükség volt nyersanyagtermelő és kész iparcikket felvevő területre. Másik ok volt Szilézia elvesztése. A Habsburgoknak a fejlett iparu, gazdag tartományt pótolniuk kellett. A legkinálkozóbb kiút a veszteségből az lett, hogy minél jobban fejleszteni az osztrák tartományok, elsősorban pedig Ausztria iparát, Magyarországot pedig nyersanyagtermelő területté és készárukat átvevő piaccá tenni. Az is ok volt a gyarmati kezelésre, hogy Ausztria a magyar nemesek adómentessége miatt nem is remélhetett komoly jövedelmet Magyarország esetleges fejlesztése után sem. Egyébként a politikai érdek is Magyarország gyarmati kizsákmányolása mellett volt. A Habsburgoknak elsősorban a németiség gyarapítása, gazdagítása volt a természetes céljuk. Magyarország nem akart németesedni, sőt a legelszántabban őrködött különállása felett. Így a sorsa nem is lehetett más, mint az erősebb nyomása alatt vállat s fejet hajtani.

A gyarmati állapotunkat szülő vámrendszer az 1740-es években kezdett képülni. Előbb az osztrák tartományok hoztak Magyarországot ellen sulyos vámrendszabályokat. Ezek miatt az 1751. évi országgyűlésen sok panasz hangzott el. Miért is a bé-

csi Kereskedelmi Igazgatóság véleményyt kért a magyar kancelláriától és kamarától a vámok reformját illetően. Az önző magyar urak csak azt kívánták, hogy a nemesek és papok vámmentesen hozhassanak be és vihessenek ki cikkeket saját szükségükre, és hogy a tokaji bor vámja olcsóbb legyen. Egyébbel nem törődtek. Többek között szótlanul elnézték az ország több részének külön-külön vámterületté való nyilvánítását.

Ilyen körülmények között született meg a már említett 1754. évi vámszabályzat. /Vectigal des Königreichs Hungarn/ Ennek szemforgató bevezetése azt hangsúlyozta, hogy a királynő nagy anyagi áldozatok árán mérsékelte a vámokat, hogy Magyarország forgalma Ausztriával és a külfölddel gyarapodjék. Csak néhány haszontalan cikk vámját növelték.

A kenetteljes szavak mögött meghuzódó valóság az volt, hogy tényleg olcsóbb lett a Bécset ellátó magyar szarvasmarha kiviteli vámja, a nyersbőr, gyapju vámja, kb. 2 %, viszont már a konkurrenciát jelentő hamuzsir, méz, hal, gubacs vámtétele feljebb ugrott, 3-5 %-ra, egyes behozatali cikkek vámja pedig sokszor még a 600 %-ot is elérte. Az osztrák kézen átment külföldi cikkeket is még további 5-20 % illetékkal drágították. A mostmár porosszá lett Szilézia felé teljesen lehetetlenné tették a magyar kivitelt és az onnan hozzánk irányuló behozatal elé is elháríthatatlan akadályokat gördítettek.

1755-ben a közvetlenül külföldről behozott cikkek vámtétele egységesen 30 % lett. Sok árunak a behozatalát azonban tiltották azzal az ürüggyel, hogy azokat Ausztria ipara is elő tudja állítani. 1766-tól kezdve egyáltalán nem volt sza-

bad behozni külföldről olyan iparcikkeket, amelyeket a cseh-osztrák ipar is előállított.

Az osztrák vámpolitika azonban maguknak az osztrákoknak a szemében is túl szűkkeblűnek mutatkozott néhány év múlva. Az 1753-ban kiadott vámrendelet ellen a magyar uralkodó osztály nem protestált. Csak egy-két megye tiltakozott formáságok miatt, amiért azt rendeletileg hozta az udvar, és nem az országgyűlés szavazta meg. Viszont az osztrákok menet közben rájöttek, hogy a túl sok behozatali tilalom hiábavaló, mert amit tiltanak, nem tudnak helyette saját gyártmánnyal szolgálni. Az osztrák ipar még nem tartott ott a fejlődésben. Így a nagy tilalmak kiadása után nemsokára kezdtek megjelenni a kivételező engedmények. A kivételezett iparcikkeket azonban csak osztrák közvetítéssel lehetett megvásárolni. Aki ki akarta kerülni az osztrák közvetítést, sokkal drágábban vehette meg közvetlen kézből, az ilyen esetre megállapított nagyon magas vám miatt.

A Mária Terézia-féle 1754-es vámrendelet után meg kell még emlékeznünk II. József rendeletéről, amely 1784. augusztus 28-án kelt. Ez a vámrendelet főleg a külföldi behozatal elé gördített további súlyos akadályokat. Nem is kendőzte, hogy erre az osztrák ipar védelme miatt van szükség. Az 1784-es rendeletet továbbfejlesztette az 1788-as kiegészítő rendelkezés. Ez a behozatali cikkeket 30-60 % vámmal terhelte.

Az előbbiekben ismertetett gyarmatosító Habsburg vámpolitika szabta meg a XVIII. század folyamára a magyar mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlődésének útját. Ez a politika nagyjából változatlan maradt I. Ferenc uralkodása idején is.

Ha valamire egyáltalán mondani lehet azt, hogy Magyarországon a Habsburgok fejlesztették a XVIII. században, úgy azt csakis a magyar mezőgazdaságra lehetne mondani. Az osztrák kormánynak ugyanis fontos érdeke fűződött ahhoz, hogy a Magyarországon termelt élelmiszer minél olcsóbban jusson az osztrák munkás asztalára, s így azt alacsony bérért lehessen dolgoztatni, másrészt az is fontos szempont volt, hogy az osztrák ipar a magyaroktól olcsó nyersanyagot kapjon. Ezeknek a céloknak elérése érdekében támogatták és fejlesztették a Habsburgok a magyar mezőgazdaságot. De azt is mindig csak olyan mértékben, hogy az ő termelvényeiket ne veszélyeztesse. Ha valamelyik magyar mezőgazdasági cikk versenytársként lépett fel osztrák produktummal szemben, akkor azonnal éreztetni kezdte folytatását valamiféle osztrák vámparagrafus. Például Ausztria is termelt bort. Még kivitelre is jutott belőle. De minőségben nem vehette fel a versenyt a híres magyar borokkal. Ezért az osztrákok 1775-ben úgy rendelkeztek, hogyha valamelyik magyar borkereskedő Németországba magyar bort akar szállítani, köteles fele mennyiségű osztrák bort is kivinni. A fele mennyiségű osztrák borért a kereskedőnek többet kellett kiadnia, mint amennyit Németországban a jó magyar borért kaphatott.

Gabonaféléket is csak olyan esztendőben tudtunk tűrhető áron értékesíteni, amikor Ausztriában gyenge termés volt.

Szarvasmarha értékesítő lehetőségeink is mindig a bécsi piac szélsőjeitől függtek. Ha szükség volt, mindent oda kellett hajtánunk. Ilyenkor az osztrákok nem voltak tekintettel a már előbb megkötött, egyéb külföldre szóló szerződéseink-

re. Így azután az egykor virágzó velencei és más államokkal fennállott kereskedelmi kapcsolataink egymás után megszűntek.

Az agrárcikkek közül a nyers gyapju juthatott el legsimábban Ausztriába. A mosatlan, osztályozatlan áruért azonban keveset kaptak termelőink.

Az osztrákok nagyon fájlalták, hogy a nyugateurópai népek gyarmatszerzési versenyéből kimaradtak. Azt szerették volna, hogy Magyarország pótolja számukra az el nem nyert gyarmatokat.

Ezért megpróbálkoztak itt olyan mezőgazdasági cikkek termesztésével is, amiket a nyugateurópai népek gyarmataikról szereztek be. Kísérletezéseiket siker koronázta a rizs termesztése területén, azonban például a gyapottal hiába próbálkoztak. Különösen a déli vidékeken rengeteg eperfát ültettek, a selyemhernyó tenyésztés érdekében. Ez a kísérletezés is elég jó eredménnyel járt.

A XVIII. században hatalmas magyar erdőségek estek áldozatul a textiliparnak és az üveggyártásnak fontos hamuzsír miatt. A hamuzsirt primitív módon, fahamuból állították elő. Az előállított termékeket azután csakis Ausztriába és Csehországba lehetett szállítanunk. Ugyanigy a bőriparban fontos gubacsot is.

I. Ferenc háborúi idejében nagy kelete lett a magyar gabonának és jószágnak. A termelést a piac ösztönözte. A háborus konjunktura után azonban dekonjunktura következett.

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy az osztrákok a magyar mezőgazdaságot nem önmagáért, hanem a maguk gyarmati ér-

dekeikből fakadóan fejlesztették.

Az igazi fejlesztőkészség abban nyilvánulhatott volna meg, hogy igyekeztek volna a magyar mezőgazdaságot belterjesebbé és sokkal jövedelmezőbbé változtatni. Erről azonban szó sem lehetett. Mezőgazdasági termelésünk továbbra is külterjes és kevés jövedelmet hozó maradt, különösen a közvetlenül termelő parasztság számára.

Ha a magyar mezőgazdasággal kapcsolatban mondhatunk is olyat, hogy azt a XVIII. sz. folyamán a Habsburgok bizonyos vonatkozásban fejlesztették, ugyanazt a magyar iparról már nem állithatjuk. Sőt határozottan kijelenthetjük, hogy a Habsburgok minden igyekezete ráirányult, különösen az 1760-as évektől kezdve, hogy Magyarország csak nyersanyagot termeljen az osztrák ipar számára, a magyar ipar pedig ne fejlődjön semmit.

A Habsburgoknak ezt a törekvését elősegítették az egyébként is meglévő, elmaradott magyarországi viszonyok. Nagyvárosunk alig volt még a XVIII. század közepén is. Tizezernél nagyobb lélekszámu hely csak Pozsony, Buda, Debrecen és Szeged volt. Erősebben fejlődött még ezeken kívül Pest, Komárom, Győr, Sopron. Az ország népességéből a XVIII. század végén csak 6 % lakott a szabad királyi és földesuri városokban. A városok lakói sem tisztán ipari foglalkozásokból éltek. Az iparüzése mellett a földművelés is fontos megélhetési forrásuk volt, és idővel, ahogy gazdagodtak is, nem ipari beruházásokra fordították növekvő tőkéjüket, hanem további földeket vásároltak maguknak.

A városok lakóinak jelentős része a földesuri iga alól elmenekült jobbágyokból tevődött, akik polgárjogot nem kaptak, és csak alantasabb munkákat vállalhattak.

A városok patriciusai és a polgárjoggal bíró szegényebb rétegek között állandó harc folyt; abban azonban egyetértettek, hogy a polgárjoggal nem bíró elemeket továbbra is kizárják a polgárjog gyakorlásából és azok munkaerejét minél jobban kizsákmányolják.

A falvak szegény jobbágyai a legtöbb szükséges házi cikkeket ősi módon maguk állították elő. Erre kénytelenek voltak, mert terményfeleslegeiket elszedte a földesur, a pap és az állam. Nem maradt piacra vihető és iparcikkre cserélhető. A vásárok portékáinak vevői a városok középmodu és szegényebb rétegei voltak, míg a földesurak és a gazdag városi polgárok a külföldi portékákat vásárolták.

Az ipari termelés az országban elsősorban az idejétmult céhes keretekben történt. Az osztrák iparral ez a termelési forma nem versenyezhetett. A legtöbb céhmester csak egyetlen legénnyel dolgozott. 1780. táján 16.000 mester, 17800 legény és mintegy 5600 inas volt az országban. A legény munkaideje napi 17-18 óra volt. Fizetésének nagy része a koszt és fekhely volt, s azon kívül hetenként 30-75 dénárt kapott. Az inas 25 dénárt. A legény kicsi fizetéséből vett magának szerszámot, ruhát és gyűjtött a remekelésre. A nagyobb követelésért botbüntetés járt. Egyéb kihágásokért pénzbírság vagy ugyancsak botbüntetés.

A bécsi udvar örült a magyar ipar ilyen állapotának, és ezt a helyzetet szerette volna sokáig fenntartani. Mindezek mellett a manufacturás termelés mégis bontakozni kezdett. Nem úgy, mint nyugaton, hogy az ügyesebb, meggazdagodott céhmester terebélyesítette volna ki eddigi ipari vállalkozását, hanem legtöbb esetben gazdag földesurak kezdtek külföldi mintára ipari vállalkozásba. Így például Eszterházy kancellár Cseklészen pamutmanufacturát alapított 1766-ban, Gróf Forgács Gácson posztógyárat, 1767-ben.

Ezeket a kezdeményezéseket eleinte nem bánták az osztrákok. Ugy gondolták, hogy a kor, a fejlődés természetszerűen magával hozza a manufacturás ipar kibontakozását. A folyó víz folyik, akár tetszik nekünk, akár nem. Megállítani nem tudjuk. De más irányba terelni lehet. Ezért tehát a magyar manufacturás termelést olyan irányba igyekeztek terelni, hogy mi csak durva cikkeket vagy félkész árukat gyártsunk. Például kendervásznat, abaposztót, selyem-, vászon-, pamut-, gyapjufonalat, kötöttáru. S hogy még így se fejlődjön tulságosan a magyar manufactura ipar, az osztrákok jól megvámolták az esetlegesen külföldről beszerezni szándékolt nyersanyagot vagy a kivinni akart kész gyártmányokat.

De a magyar manufacturáknak még ilyen állapotától is félni kezdtek az osztrák iparosok, és az 1870-es években már arra birták rá a kormányt, hogy akadályozza meg újabb üzemek létesülését Magyarországon, és a meglévőknek se adjon semmi kedvezményt, sőt igyekezzék azokat elsorvasztani. I. Ferenc, a francia forradalom gyárakból kikerült jakobinusai miatt különös

ellenszenvvel viseltetett az ipar fejlődése iránt. A magyar ipar fejlesztését kiváltképpen nem érezhette uralkodói feladatának.

Külkereskedelmünk helyzetét a XVIII. század közepétől az határozta meg, hogy főleg mezőgazdasági termelvényfeleslegünket az osztrák vámpolitika következtében, szinte kizárólag csak Ausztriába vihattuk, és ipari szükségleteinket is csak onnan szerezhettük be. Az előző évtizedekben pedig élénk kereskedelmi kapcsolataink voltak Lengyelországgal, a különböző német államokkal, Itáliával, sőt Törökországgal is. Mária Terézia korától mindezek helyett maradt csak Ausztria. De még a vele folytatott kereskedelem nagy haszonélvezői sem lehettek magyarok, hanem csak osztrákok. Az 1780-as évek táján kiviteli összértékünk 87 %-a irányult Ausztriába, behozatalunknak pedig 85 %-a volt osztrák! Az osztrák kereskedők és manufaktúrák áruraktárakat létesítettek szerte az országban. A jobb összeköttetés érdekében kiépültek az állami postajáratok, amik levelet, csomagot, pénzt és utast is szállítottak.

Magyarok kezében főleg csak a kiskereskedelem lehetett. 1780. táján 2150 önálló kereskedőnk volt, akiknek csupán 900 segédjük és 450 inasuk volt összesen.

A magyar kereskedőknek még a görög és zsidó kereskedők is komoly versenytársai voltak.

A nem nagyforgalmu belkereskedelem városi üzletekben, vásárokon és házaló kereskedők közvetítésével bonyolódott le.

Kül- és belkereskedelmünk is nagyon magán érezte a Habsburg gyarmatosítás súlyát. A magyar kereskedelem viszonylagosan jobban tevékenykedhetett és fejlődhetett I.Ferenc háborúi idején.

3/ Társadalmi viszonyok

Már Kákóczi Ferenc szabadságharca idején, különösen amikor valószínűvé kezdett válni, hogy a Habsburgok felülkerekednek, megindult a magyar nemesség hűségmenete Bécsbe. Az élenjárók a főnemesek voltak. A szatmári békekötés után természetesen még fokozódott ez a folyamat. A magyar nemesek szinte egymással versenyezve igyekeztek az udvar iránti hűségüket bizonyítani. A főnemesség nagy része Bécsbe költözött. Palotát építtetett magának a Habsburg fővárosban, és előbb viseletében és viselkedésében, majd nyelvében és lelkében is teljesen elszakadt a magyar földtől. Legfeljebb egy kicsit még csak azért érdekelte a magyar haza, mert az fedezte költséges bécsi élete kiadásait, és az év egy részében itthoni kastélya és birtoka exotikus nyaralás és vadászgatás színhelye lehetett.

A főnemesek nagy földbirtokkal rendelkeztek. Általában több tízezer holddal, egyes esetekben százezer holdnál is nagyobb területtel. Ezek a nagybirtokok még dekonjunkturális időszakban is elő tudták teremteni a földesur számára a fényűző életmódhoz szükséges fedezeteket. Ha a főur hónapokig, vagy néha évekig sem nézett birtokára, a jószágigazgatók még saját zsebükre is dolgozhattak.

Az udvarhoz hű főurak lojalitásának jutalma azután az lett, hogy főhivatalokat nyertek el és az egyre fenyegetőbb parasztmozgalmakkal szemben számíthattak az állam fegyveres védelmére.

A főnemesség mellett nagy politikai súlya volt a

főpapságnak is. A legfőbb kormánysszervekben főpapok ültek. Tagjai voltak a felsőtáblának. De a káptalanok képviselőin keresztül befolyásuk az alsótáblán is érvényesült. A főpapok óriási nagybirtokokkal rendelkeztek. A XVIII. század végén és a XIX. század elején az esztergomi érsek birtoka 90.000 kat. hold körül lehetett, a kalocsai érseké 85.000 kat. hold körül, a nagyváradai püspöké 110.000 kat. hold. Ugyanakkor az esztergomi érsek évi pénzértékre számított jövedelme 400.000-500.000 forint lehetett. A főpapok birtokai bevételeinek egy részét világi földbirtokosoknak kiadták kölcsönbe. Hitelügyleteikbe csak a legmegbízhatóbb, legreakciósabb urakat vonták be. Így pénzüzleteik révén a világi birtokosokat is céljaik szolgálatába tudták állítani. Kezükben tartották az ország oktatásügyét is. A főpapság a Habsburgház feltétel nélküli hűve volt. Ez természetesen következett abból a tényből, hogy a király nevezte ki, mint az egyház legfőbb kegyura, a főpapokat, és rendelkezett az egyházi javakkal is.

A köznemesség a XVIII. század végén és a XIX. század elején már erősen rétegezett volt. Közülük néhányan nagyobb birtokkal rendelkeztek, és anyagilag, valamint politikai állásfoglalás tekintetében is közel állottak a főnemességhez. Zömben azonban kevés földdel és kevés jobbággal rendelkeztek. Ebben a középrétegben már jómódúnak számított az, akinek 700-800 kat. hold földje volt. Végül a köznemesség alsóbb rétege már anyagiakban és általános külső életmódjában közel állott a szegény kismemességhez, sőt a jobbágyi életkörülményekhez is. A köznemesség döntő többségét tehát a már említett középréteg alkotta.

Ez a XVIII. sz. végén birtokából jól megélt. Igaz, hogy főleg csak terménnyel rendelkezett, pénz nemigen fordult meg a kezén. Azért nem, mert a rossz utak miatt termelvényét nem tudta piacra vinni. Az osztrák nagy terményfelvásárlóknak kényelmesebb volt a nagybirtokos gabonáját, jószágát egy helyen megvásárolni, mint a kisebb birtokosok udvarházaig menni, uttalan utakon. Mivel ennivaló és innivaló a köznemeseeknek tulsok volt, és azt valahogy mégiscsak értékesíteni kellett, divatba jöttek, a nagy dinom-dánomok. Többnapos causa bibendi volt a névnap, születésnap, keresztelés, eljegyzés, menyegző. Az egy-egy helyen összegyűlt vendégsereg segített felemészteni a felesleget. A XVIII. sz. legvégén és a XIX. század elején a francia háborúk lényegeset változtattak a középbirtokosság életén. A nagy hadseregeknek sok ennivaló és takarmány kellett. A hadi felvásárlók már nem tudtak eleget venni a nagybirtokosoknál. Fel kellett keresniök a kisebb birtokosokat is. Nagyarányú terményeladási konjunktura kezdődött, ami mostmár nemcsak a nagybirtokokat, hanem a köznemeseket is gazdagította. Megszépültek a régi kuriák, vagy sok esetben új kastélyok épültek. A ház új butorokat kapott, a nők és férfiak csinosabban ruházkodtak. A napóleoni háborúk után azonban vége lett a konjunkturának. A középnemes megint nem tudott mit kezdeni terményfeleslegével. A terményt nem tudta pénzre cserélni, pedig már belekóstolt a jobb életbe, és arról nem is akart lemondani. Megkezdődött a hitel, ennek is a legcsunyább formája, az uzsora. Tisztességes hitelhez nem juthatott a földbirtokos, mert az ősiség törvénye miatt a föld nem szavatolhattott a kölcsönért. Az uzsorakamat viszont sok birtokost tönkretett. A gazdasági elégedetlenség azután könnyen szülte a poli-

tikai elégedetlenséget. A nehéz helyzetbe jutott középbirtokosok, legalábbis szóban, magukévá teszik a felvilágosodás eszméit. Önmaguk is szeretnék, ha földtulajdonuk feudális megkötöttsége megszűnnék, és megindulna a polgári átalakulás Magyarországon. Így köznemesek közül sokan válnak a reformok hiveivé.

A nemesség legalsó rétege a kismemesség, vagy az úgynevezett bocskoros nemesség volt. Ennek a rétegnek legfeljebb néhány holdnyi birtoka volt, sok kismemesnek pedig egyáltalán semmi. Némelyikük jobbágytelket vállalt és májdnem teljes jobbágyi kötelezettség nyomta érte. A kismemesek fiaikat megyei hivatalnok pályára készítették. Csak címükre voltak büszkék. Gyűlölték a nagybirtokosokat, de a XIX. század elején, mikor napirendre került a reformok kérdése, ugyanolyan konzervatívak voltak, mint a főurak és azokkal együtt kiabálták kórusban, hogy "nem adózunk". Megyei tisztujítások és országgyűlési követválasztások alkalmával szavazatukat a többet ígérőnek adták el.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a parasztság volt a fő országfenntartó termelő erő. Hunyadi Mátyás uralkodása idején Magyarország lakossága kb. 4 millió volt. Az 1490-es évektől kezdve, a török-német dúlások hosszú évtizedei alatt nemhogy szaporodott volna a Kárpát medence népessége, hanem még csökkent. Elsősorban a török által másfél évszázadon keresztül pusztított területeken. A szatmári békekötés idején az ország lakossága alig haladta meg a 3 milliót. A XVIII. század első felében hét török háború volt. 1717-ben tatár betörés. 1740-től 1748-ig az osztrák örökösödési háború. 1738-42 irtózatosan pusztító pestisjárvány, mégis a század közepére a lakosság

majdnem megkétszereződött. 1780 táján már a népesség 8,3 millió volt, s a következő évtizedekben is tovább szaporodott. Az említett 8,3 milliós népességből kb. 85 %, mintegy 7.040.000 volt paraszt. Ha azonban ideszámítjuk a nemességnek azt a részét is, amelyik parasztsorba süllyedt, akkor mondhatjuk, hogy a század végén a lakosságnak kb. 90 %-a dolgozott a mezőgazdaságban. Polgár és kézműves 9.3 % volt, azonban ezek jelentős hányának fontos megélhetési forrása volt a mezőgazdasági termelés is.

A török kiűzése után a gyér lakosságú országban a parasztság egy ideig különösebb zaklatás nélkül, tetszése szerint felfogott földben, szabadon gazdálkodhatott. Természetesen ezt főképp csak az előzőleg török által megszállt területekre mondhatjuk. Ebben az időszakban a parasztság fő zaklatója és zsarolója a beszállásolt idegen katonaság volt.

Ahogy azonban tovább teltek az esztendőik, a népesség szaporodott, előkerültek az egykor elmenekült földesurak örökösei, leszármazottai, megjelentek a Habsburgok által telepített új birtokosok is, és így az eleinte szabadabban lélekző parasztságot ismét jobban kezdte szorongatni a feudális rendszer. A XVIII. század végén a nemesség már majdnem negyvenszer annyi jobbágyot tartott uralma alatt, mint a század elején. Az ország földje jogilag az uralkodó osztály tulajdona volt. A parasztság a földterületnek kb. harmadrészét használhatta, különböző korlátozások mellett. A jobbágyok függése azonban nemcsak anyagi volt, hanem személyi is. A szabadköltözés visszaadása után is sok ügyel-bajjal járt az elköltözés. A földesur az államhatalom jelentős részét gyakorolta a jobbágy felett. Ennek elsőfoku hatósága volt közigazgatási, rendőri és bíraskodási

vonatkozásban. A földesuri önkényeskedésben készségesen segített a vármegye. Az uriszékre kiküldött megyei képviselők, a karhatalom deresre, kalodába, börtönbe juttatták az elégedetlenkedő jobbágyokat. A bécsi kormány a legszegényebb, s ennél fogva lázongásra leghajlamosabb néprétegek legényeit hurcolta el katonának, s helyettük cserébe idegen katonaságot ültetett a nép nyakára.

A kizsákmányolás különböző módjai közül a munkajáradék sajtolta legjobban a parasztot. Ebből is leginkább a robot és az ahhoz kapcsolódó fuvar. Különösen az egykori királyi Magyarország területén volt embertelen a robot. Nyári munkaidőben nem volt ritkaság a heti négy, sőt a heti hat napi ingyenmunka sem. Fuvarra sokszor többszáz kilométeres utra is igénybevehették a földesurak a jobbágyot. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a jobbágynak nem volt ideje megmunkálni saját földjét, s ha mégis nem akart éhenhalni, magának éjszaka, még gyenge, fejletlen gyermekei segítségét is igénybevéve kellett dolgoznia.

Mi sem természetesebb, hogy így a mezőgazdasági termelékenység csak igen kis mértékben emelkedhetett. Némi ösztönzést a termelésben csak az I. Ferenc féle háborúk nyomán támadt szükséglet, konjunktúra adott.

A jobbágyság sanyaru, elnyomott helyzetét mutatják a XVIII. sz. második felében és a XIX. sz. elején a sűrűn felbukkanó parasztmozgalmak, amelyek az ország különböző helyein robbantak ki. Parasztfelkelés tört ki Horvátországban 1755-ben, Erdélyben 1759-ben, a Dunántúlon 1765-66-ban, 1784-ben Erdély-

ben a Horia-Closca-féle felkelés. I. Ferenc uralkodása idején a XIX. század első felében, nem találkozunk olyan méretű parasztmegmozdulásokkal, mint az előző évtizedekben, részint Ferencnek az egész országot állandó megfigyelés alatt tartó besugórendszere miatt. A jobbágyság azonban állandóan elégedetlenkedett, és a kisebb, helyi jelentőségű megmozdulások szinte egymást érték.

A polgárság lélekszáma ebben az időben még csekély volt ahhoz, hogy a feudalizmus válságát a feudálista rendszer megdöntésére és a polgári társadalmi rendszer bevezetésére felhasználhatta volna. A polgári rétegek fejlődését a már ismertetett gazdasági és politikai helyzet gátolta, amely kezdődött a szatmári békével és voltaképpen tartott az 1848. évi szabadságharcig: Magyarország gyarmati kizsákmányolása a Habsburgok részéről. A Mária Terézia-féle vám rendelet hosszú időre megakadályozta gazdag polgárság kialakulását Magyarországon. Természetes dolog, hogy az idők kerekét teljesen megállítani mégsem lehetett, s ezért hazánkban is minden fékező erő ellenére, csak bontakozni kezdett a tőkés társadalom csirája. A magyar városi polgárság elsősorban a kereskedelmi vállalkozásokban kezdett gazdagodni, tőkéhez jutni. Ez Ausztria és Magyarország gazdasági kapcsolataiból természetesen következett. A két ország különböző cikkeit ki kellett cserélni. Ehhez vállalkozók kellenek. Igaz, a legnagyobb üzletek lebonyolítói csakis osztrákok lehettek.

A kereskedelmi tőke kialakulása után kezd lassan fejlődni a magyar ipar is. Vállalkozói a kereskedelemben meggazdagodott polgárok, sok esetben pedig nemesek is voltak. Az ipar

fejlődésének mértéke persze mindenkor alkalmazkodott az osztrák érdekekhez.

Az ipar fejlődésével együtt járt a munkásság számának növekedése. A magyarországi munkásság száma az ország összlakosságához képest elenyésző volt, a kizsákmányolásuk, szükségük viszont óriásmértékű. Nagyon nehéz volt a helyzetük a céhes iparban dolgozóknak, és a manufaktúrákban dolgozó munkásoknak is. A céhmestereknél dolgozó inas, különösen az első hónapokban, inkább házi mindenes volt. Talpon kellett állnia kora hajnaltól késő éjszakáig. A bére főleg az ellátás volt. A céhlegények napi munkaideje 13-15, sőt 18 óra körül mozgott. Az ő bérük nagy részét is az ellátás tette ki. Az ellátás azonban türhetetlenül rossz volt. A mester, ha egy asztalnál ült is legényeivel, a legények eltávozása után más ételt evett a családjával. A legényeknek pincékben, padlásokon, istállókban, fészerekben adtak szállást a mesterek. 1834 telén a pesti cipészlegények nagy számban feküdtek a Rákus-kórházban, mert mestereik pusztá földön hálatták őket, és tudógyulladást, reumát kaptak. A manufaktúrákban dolgozóknak is csekély bért fizettek, a munkaidő pedig 12-14 óra volt. Ezekben az üzemekben előszeretettel alkalmaztak nőket és gyerekeket. Ezeknek még a férfiak alacsony bérénél is jóval kevesebbet fizettek, s különösen a gyenge gyerekek teljesen tönkrementek a napi sokórás robotban.

A XVIII. század végi és a XIX. század eleji társadalom ismertetésekor feltétlenül szólnunk kell az értelmiség arányszámáról, társadalmi, gazdasági helyzetéről és a reformok megindulása körül játszott szerepéről is. Az értelmiség körébe sorol-

juk az írókat, ügyvédeket, jurátusokat, orvosokat, gyógyszerészeket, falusi és mezővárosi jegyzőket, gazdatiszteket, diákokat, nemesi házitanítókat, az alsó papságot, az alsóbb állami és megyei tisztviselőket. Ezeknek száma időszakunkban 60-70 ezer lehetett. Anyagi helyzetük nagyon nehéz volt. 1846-ban például több pesti ügyvéd és író akart Amerikába kivándorolni, mert a nyomoruk elképesztő volt. A mindennapi kenyér sem volt biztosítva a számukra nagyon sok esetben. Mondhatnók, a jobbágyok mellett a legsanyarubb helyzetben élő népréteg, Magyarországon az értelmiség volt. Ő viszont, szemben a jobbágysággal, műveltségénél fogva nem érte be azzal, hogy az isten rendelése folytán öröktől fogva vannak gazdagok és szegény igavonók, hanem meglátták a bajokat, az elmaradott, túlhaladott feudálista rendszert, és tudatosan az ellen fordultak, meggyőződéssel, hogy annak bukása a gazdasági, társadalmi bajok megszűnését is fogja jelenteni. Ezért harcosan sikraszálltak a feudalizmus megbuktatása és a polgári társadalmi rend győzelemre juttatása érdekében. A feudalizmus elleni harc radikális, élen járó harcosai értelmiségiek voltak. Ezt tapasztaljuk előbb Martinovics mozgalma idején, majd később, a reformkor megindulásakor is.

4/ Kulturális viszonyok

A XVIII. század második felét megelőző feudális abszolútizmus céljainak megfelelték azok a nevelési elvek, amelyek az akkori egyházi iskolákban uralkodtak. Az állam és az egyház is olyan embereket igényelt, akik vallásosak voltak, tisztel-

ték a tekintélyt és a felsőbbtség iránti engedelmisséget már kora gyermekkoruktól fogva szívükbe zárták.

A XVIII. század második felének felvilágosult abszolutizmusa azonban már másabb igényeket támasztott alattvalóival szemben. A vallásos neveléssel nem helyezkedett szembe, ha az abszolutizmust és az állam uralkodó egyházát erősítette. A fejedelem iránt való hűségre és engedelmisségre való nevelést is helyeselte. Az azonban már nem volt közömbös a számára, hogy mit tanítanak az iskolákban. A mindennapi életben semmire sem használható, öncélu ismereteket-e, vagy pedig a napi életben, a feudálista termelésből a kapitalista termelés irányába fejlődő munkálkodásban hasznosítható ismereteket-e? A felvilágosult abszolutizmus kinyilvánította igényét az iskolával szemben: neki olyan alattvalókat kell nevelni, akik hasznára vannak az államnak. A nemes ifjúságot hivatali és katonai pályára kell nevelni, a polgárok fiait az iparban és kereskedelemben szükséges ismeretekre, a szegény kézműves és parasztgyerekeket pedig a termelőmunkában nélkülözhetetlen szakismeretek birtokába kell juttatni.

Az oktatást és művelődést nem lehetett tovább csupán egyházi feladatnak tekinteni, hanem előtérbe került az ujti-pusu állam érdeke. Ezért már 1760-ban Bécsben megalakult az udvari tanulmányi bizottság azzal a céllal, hogy az egész birodalom oktatásügyének reformját előkészítse, a felvilágosult abszolutizmus céljainak megfelelően. Magyarországon a helytartótanács kebelében 1765.-ben alakult tanulmányi bizottság, amelynek feladata a magyar oktatásügy átszervezésének előké-

szítése volt, a reformok hatályát kiterjesztve a katolikus iskolákra is.

A felsőoktatás reformálása már 1765 előtt megindult nálunk. A nagyszombati egyetem teológiai és filozófiai fakultásának tanterve követni kezdte a bécsi egyetem tantervét. 1760-ban a jogi kar tanulmányi rendjét szabályozták. 1769-ben az egyetem orvosi kart kapott. Ekkor már az egyetemet a helytartótanácsnak alárendelt főigazgató irányította. A professzorokat a királynő nevezhette ki és mozdíthatta el. Ő szabta meg a tanárok fizetését is. Az egész egyetem tanulmányi rendje a bécsi mintát követte. 1777-ben az egyetemet Budára helyezték. Mellette Terézianumot létesítettek 20 ingyenes hellyel főnemes ifjaknak, 20 hellyel nemes ifjaknak, 10-el kamarai tisztek fiainak.

A középiskolai és alsófoku oktatási reformrendelet 1777-ben jelent meg, Ratio Educationis néven. Kidolgozója három igen képzett, udvarhü tisztviselő volt: Ürményi József, Tersztyánszky Dániel és Kollár Ádám. A Ratio az országot 9 tankerületre osztotta. A tankerületek élére a tankerületi főigazgatót állította, aki a katolikus és nem katolikus intézetekre egyaránt felügyelt. Kerületenként felállítottak egy-egy tanítóképzővel egybekötött, normál iskolát. A tankerületek kebelén belül működtek az elemi oktatást irányító tanfelügyelőségek. A falvakban, a mezővárosokban és a városokban más-más típusú iskolákban folyt az alsófoku oktatás. A falusi iskolákban egy tanító, a mezővárosi iskolákban két tanító, a városi iskolákban három tanító működött. Falun anyanyelven tanultak írni, olvasni a gyerkek, tantárgy volt még az erkölcstan, és az állampolgári ismeretek. Az uralkodó osztály

gyermekei számára külön tanították a latin nyelvet. A városi iskolákban a már ismertetett tantárgyakon kívül mértant, természetani ismereteket és rajzot oktattak. Ezekre a tárgyakra a városi iparos és kereskedő embernek volt szüksége. Az elemi iskolai tankönyveket német és magyar nyelvű szöveggel készítették. A magyar nyelvű szövegezés sérelmes volt a nemzetiségekre, a német szöveg az első erőszakos lépés volt a magyarság elnémetesítése céljából.

A középiskola reformja is osztrák mintát követett. Időtartamát öt évre szabták. Három év grammatikai tanulmányokat foglalt magába. Itt tanították a latin nyelvet, a számtant, természetrajzot, földrajzot, történelmet, ~~természetrajzot~~. A gimnázium két éves volt. Ebben az előbb említett tárgyakat tanították magasabb fokon, kiegészítve hivatali, könyvviteli és Ausztriára vonatkozó ismeretekkel.

Minden iskolafokon szerepelt tantárgyanként a német nyelv, azzal a céllal, hogy "rövid idő alatt az egész ország területén elterjedjen és közkeletűvé váljon." Ugyancsak fontos szerepet kapott az iskolai életben a vallásoktatás is.

Az egyetemek és kerületi akadémiák kétéves filozófiai tagozatán a középiskolai oktatás tárgyait filozófiával és mezőgazdaságtannal egészítették ki. A jogi tagozaton közjogot, természetrajzot, hazai jogot, /de ausztriai büntetőtörvénykönyvet/ politikát, kereskedelmi jogot, és kameralisztikát adtak elő.

A Ratio Educationist értékelve megállapíthatjuk, hogy

sok haladó vonást tartalmazott, de ugyanakkor sok reakciósat, a magyarság szempontjából károsat is. Haladó volt a Ratió azért, mert a magyar közoktatásügy történetében először szögezte le határozottan törvény, hogy a szellemi művelődés államügy. Mária Terézia híres mondása: "Az iskolaügy politikum, és az is marad," - azt jelentette, hogy a köznevelést az abszolút uralkodó az államigazgatás részének tekintette, és hogy hasznos, az államnak megbízható nemzedék nevelődjék, azt kezébe is vette. Megszűnt az egyház monopólisztikus helyzete a köznevelés területén. Igaz, hogy a falusi iskolák elsőfoku felügyelőjévé a Ratió is a plébánost tette, a királyi gimnáziumok és akadémiák vezetése a volt jezsuitáknak, és az egyéb gimnáziumok a szerzetesek kezén maradtak, de a tananyag korszerűbb műveltséget terjesztett a reáliák felkarolásával, a gyakorlati számtan, építészet, gazdasági földrajz, földmérés, mezőgazdaságtan, valamint az eddig elhanyagolt történelem tanításával. Hasznos ujitás volt a testi nevelés bevezetése, valamint a tanítóképzésről való gondoskodás. Egyelőre legalább csak óhajként kifejezte a Ratió, hogy a gyerekek 6 éves koruktól fogva elemi iskolákba járjanak. Persze ez még messze volt a tankötelezettség kimondásától, de már maga az óhaj is haladó vonásnak tekinthető. A valóság az, hogy tényleg alakultak is új iskolák, növekedett a tantermek, a nevelőszemélyzet száma, de az élet, a fejlődés érdeke még többet kívánt volna.

Mária Terézia oktatási rendszere elsősorban csak Ausztriában és az osztrák örökös tartományokban szolgálta a kapitalizmus lassu kibontakozásának ügyét, Magyarországot inkább

az Ausztriát kiszolgáló gyarmati feudális állapotban szándékolt hagyni, illetve csak egész kis léptekkel engedte a kapitalizálódás útjára térni. Ezért nem biztosított polgári értelemben vett egységes alapműveltséget. A paraszt annyit tanulhattott, hogy hűséges és jó adófizető jobbágy nevelkedjék belőle. Más ismeretanyagot kapott, mint a polgár és méginkább másat, mint a nemesur fiai. Magyarországon sokkal kevésbé felkarolt volt az ipari-kereskedelmi szakoktatás, mint Ausztriában. Itt a főcél a Habsburg-ház iránti hűségre való nevelés volt. A Ratio hangoztatta: "Már csaknem a bölcsőben az ifjúságba kell oltatni a fejedelem iránti törhetetlen odaadást, s az anyatejjel kell belecsöpögtetni a szeretetet és a hűséget iránta, hogy mihelyt csak gondolkodni megtanult, teljes világossággal belássa: személyes élete, minden törekvése királya szolgálatának van szentelve." /3/

A protestáns iskolák a szabályozás körén kívül maradtak, és azon a címen, hogy vallásukat az államhatalom részéről sérelem ne érje, még a Ratio hasznos ujitásait sem akarták bevezetni.

Mindeneknél nagyobb negativuma volt a Ratio Educationisnak, az erőszakos németesítési törekvés. Bécsben nem áttallották álnokul azt bizonygatni, hogy Magyarország azért marad le az iparosodó Ausztria mögött, mert nem népszerű nálunk a német nyelv. A magyar nemesség is azért nem tud érvényesülni a társas életben és a hivatali pályán, mert nem akar megbarátkozni a német nyelvvel. Ezért, mintegy a magyar nép érdekében rendelte el a Ratio elemi és középiskolai fokon a német nyelv tanulását, főiskolai

fokon pedig a német nyelvgyakorlatokat.

II. József tovább haladt a Ratióban megjelölt uton. 6 évtől 12 évig kötelezővé tette az iskolabajarást, és a mulasztó gyerekek szüleire szigorú büntetést rótt ki. Előirányozta az elemi iskolák számának megkétszerezését, és valóban az 1788-89-es években mintegy 464 új iskola épült. Ezek ugynevezett közös iskolák voltak, ahol már együtt tanították a katolikus, és más felekezetű tanulókat. A közös iskolák nagy lépést jelentettek előre az államtól irányított világi iskola felé. A király gondoskodott a tanítók megbecsüléséről is. Az iskolalátogatónak a pap, a bíró és földesúr jelenlétében is urnak kellett szólítania a pedagógust. Gondoskodott a tanítók tisztességese fizetéséről. Falun 120 forint, mezővárosban 150 forint volt az illetmény, aminek egyharmada készpénz, kétharmada pedig természetbeni volt. Utasítást adott az uralkodó arra is, hogy a községek a tanítót csak tanügyi felettes hatóság jóváhagyásával küldhetik el.

József haladó intézkedéseit azonban szinte semmivé tették erőszakosan németesítő intézkedései. A német nyelv és azon keresztül az egész iskola ellenszenves lett a magyar ember szemében. Különösen a német nyelvből nem látszott semmi eredmény. Dugovicsⁿ szerint a tanulók szájában "ropogott a német szó, hozzá nem szokhattak". Még a legegyszerűbb magyar mondatokat sem tudták németre fordítani.

Míg az elemi oktatást mindenki számára fontosnak tartotta II. József, addig a közép- és főiskolai tanulást már nem. Középis-
kolába járást és az egyetemi tanulást is magas tandíj kiróvá-

sával nehezítette meg a szélesebb néprétegek számára. Így az előző évekhez képest a diákok száma erősen csökkent.

II. József halála után a magyar közoktatás sorsa bizonytalan helyzetbe került. A bécsi uralkodó körök egy része, I. Ferenc öccsével, Sándor Lipót főherceg nádorral együtt, főleg a francia forradalom és a magyar jakobinus mozgalom hatására azon a nézeten volt, hogy Mária Terézia és II. József tulsokat nyújtottak a magyaroknak a kultúra áldásaiból. A műveltség, a felvilágosodás forradalmat szül. Ezért meg kell szüntetni az utóbbi években létesült iskolák jórészét. És a meglévőkben is hanyagolni kell az oktatást. A reáliák helyett inkább a lelket finomabbá, engedelmesebbé tevő humán tárgyakat kell tanítani. Az udvar egy másik pártcsoportja viszont azon a véleményen volt, hogy az iskola kell és nagyon is jó, csak a tananyagot úgy kell összeválogatni, hogy azon a legengedelmesebb polgárok nevelődjenek.

Ennek az utóbbi csoportnak a befolyására jelent meg az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis. Ennek intézkedései nagyjából az első Ratio rendelkezéseit ismételtették, de például a haladást jelentő közös iskolák további létesítését elvetették. A második Ratio a közfelháborodást keltett erőszakos németesítést feladta, de a magyar nyelv érdekében nem sokat tett. A magyar nyelv tanításának szükségességét csak általánosságban hangoztatta, és középiskolai, valamint főiskolai oktatási nyelvvül a latint hagyta meg. Sőt a latin nyelvórák számát a reáliák rovására még felemelte. A latin nyelvtanulás azonban korántsem a klasszikus kultúrában való elmélyedést szolgálta, hanem csupán a közéleti hasznosságu szónokkáképzést. További reakciós intézkedése

volt a második Rationak a hitoktatás bevezetése mostmár az akadémiaikon kívül az egyetem bölcsészeti karán is. Az egyetem vezetőségének egyenesen főkötelessége volt afelett örködni, hogy a tanárok ne tanítsanak a dogmáktól eltérő dolgokat.

Az 1806-os Ratio hatálya a protestáns iskolákra nem terjedt ki. Haladó tantervi intézkedéseket azonban találunk a XVIII. század végén, méginkább pedig aXIX. század elején a protestáns iskolákban. 1810-ben a sárospataki kollégiumban nyolc osztályos lett a gimnázium. A magyar nyelvet minden osztályban önálló tantárgyként tanították. Jelentős helyet kaptak a természettudományok és a matematika. Schedius Lajos pesti egyetemi tanár 1816-ban az ország valamennyi evangélikus iskolájába bevezethető haladó szellemű tantervet szerkesztett. Felvetette a polgári iskolák szervezésének gondolatát. A gimnáziumokban az ókori nyelvek tanulását történelmi és irodalmi alapokra igyekezett fektetni.

A bécsi udvar az 1815. évi bécsi kongresszus után a közoktatás terén még reakciósabb intézkedéseket igyekezett tenni, mint a század elején. Fokozta az egyetemek és minden rendű és rangu iskolák még szigorubb politikai ellenőrzését. Az egyetemi könyvtárakban megtiltotta, hogy Voltaire, Rousseau, Helvetius műveit még a professzoroknak is kiadják, hacsak nem "a vallás és az állam érdekeinek jó ügye védelmében" akarnák igénybevenni. A nevelés ismét teljesen a katolikus papság kezébe került. Az egyetemek legfeljebb csak jó szakembereket tudtak nevelni. A Habsburg határokat rendőrkar~~don~~ és a cenzorok hadserege védte, nehogy valami haladó szellemű gondolat a bi-

rodalomba belopakodhasson.

Ilyen állapotokból kellett kibontakoznia a reformkor
haladóbb iskolázásának.

II. fejezet

POLITIKAI, GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS VISZONYOK DEBRECENBEN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX.SZÁZAD ELEJÉN

1/ Politikai helyzet

Debrecen szabad királyi városi címét 1362-ben kapta I. Lajos királytól. A felszabadító háborúk után újból ki kellett érdemelnie ezt a titulust. I.Lipót 1693-ban emelte ismét régi státusába. A Habsburgoktól kapott cím azonban nagyobbfokú Habsburg beavatkozást is jelentett egyszersmind. 1694. január 1-én királyi biztos jelent meg, aki eleinte csak tisztujtáskor vett részt a magistratus tanácskozásán. Később az államhatalom állandó képviselője lett a városi önkormányzat felett. A módos civisek a török kiűzése után jövedelmező békére vágytak, és annak elnyeréséért még a kétfejű sas szárnyának fejük felé terjesztését is hajlandók voltak eltűrni. Semmi sem volt tőlük idegenebb és a szemükben ijesztőbb, mint a háború. Ezért eleinte a város vezetősége hallani sem akart arról, hogy a Rákóczi-féle szabadságmozgalomhoz csatlakozzék. A szegényebb népelemek azonban igen. A debreceni plébeus elemek már korábban beépültek a szegénylegény mozgalomba és talán Esze Tamás révén tartottak kapcsolatot a bujdosókkal, mert Esze Tamás felesége, Biró Anna debreceni lakos volt, sőt Debrecenben lakott az egész családja, miután apját a császáriak sólopás vádja miatt üldözték. A derecskei mezőn lappangtak nagyszámban katonaszökevények és a Monte-

cuccoli ezred támogatására küldött debreceni csapat nagy része átpártolt Rákóczihoz. Ezekről olvassuk a városi közgyűlés 1703. aug. 3-i jegyzőkönyvében: "Ezen a napon a talpasság sok alkalmatlanságot cselekedett, házakat felvert, dőlt, prédált, lövöldözött, szitkozódott, káromkodott, fenyegetőzött, kiváltképpen a városunkbeliek, kik kurucokká lettenek. Ha idő leszen valaha reá, méltó némelyikről megemlékezni." /4/

Később azonban a magistrátus belátta, hogy Rákóczi mozgalma, bár erősen a parasztokra támaszkodik, nem parasztháború, hanem igazi nemzeti felkelés, és a szabadságharc mellé állt. Eleinte még kétkulacsoskodott, nem lévén biztos a háboru kimenetelében, a szabadságharc felfelé ivelő szakaszában azonban Rákóczi fő élelemellátója lett. 1709-től kezdve ismét az opportunistá politika kerekedett felül. 1711 április 4-én Debrecenben foglalták írásba a szatmári béke feltételeit, Komáromi Csipkés György főbíró lakásán, a mai Kossuth utca 12. szám alatt volt házban.

A szatmári békekötés után az osztrák abszolútizmus egyre jobban kezdte éreztetni a hatalmát Debrecennel is. A Helytartótanácsra keresztül igyekeztek korlátozni a városi autonómiát. Ellenőriztette a város kiadásait, és sokszor meggátolta célszerűtlennek látszó kiadásokat. Így például 1748-ban meggátolta, hogy a nagyenyedi kollégium részére egy 1629 óta fennálló kötelezettség fejében Debrecen 8.000 Ft-ot fizessen. 1752-ben a királynő elrendelte, hogy az egyházi és polgári hatóságokat válasszák ketté, ami eddig egységes volt. A Helytartótanács beavatkozott a város egyéb ügyeibe is. Kényszerítette a várost,

hogy a katolikusokat befogadja. 1770. július 12-én br.Vécsey személyében királyi biztost nevezett ki a városi magistratus felé a Helytartótanács, és ez az intézmény ettől kezdve állandósult.

II. József 1785. március 18-án kiadott rendelete értelmében Debrecen a nagyváradi kerülethez került, és a felettes irányítója Bihar megye hatósága lett. Ez az állapot 1790-ig állott fenn. II.József erőszakos intézkedéseket tett a német nyelv bevezetése érdekében. Domokos Lajos főbíró ellenállt József sürgető rendelkezéseinek, aminek az eredménye azután az lett, hogy a király a főbíró tisztségétől hatalmi szóval megfosztotta.

II. József valamikor, évekkel előbb, nem volt olyan zordon fenség a debreceniek szemében, mint 1786-ban. 1770-ben, mint anyjának társuralkodója, egyszerű ruhában végigutazta birodalma nagy részét. Május 18-án Debrecenbe is ellátogatott. A városban a Fehérló című vendéglőben szállt meg. Szinte egy pillantásnyit sem pihent, mikor máris intézkedett, hogy a fogadására megjelentek közül Szilágyi Sámuel református superintendens azonnal menjen hozzá. A corregens rendelkezése indulatos, haragos volt. A haragra az ok már több éve érett. Az 1760-as években történt, hogy Erdélyből a balázsfalvai görög egyesületek kolostorából egy Endrődi Jonik nevű bazilita szerzetes elhagyta kolostorát, és addigi vallását, majd reformátussá lévén és megnősülvén, feleségével és gyermekeivel Debrecenbe költözött. Itt a városi könyvnyomdában betűszedői állást vállalt. A kolostorfőnök feljelentésére azonban a helytartótanács 1767.

május 29-én parancsot adott Pándi János főbirónak, hogy a szökevényt azonnal fogassa el, és kísértesse Balázsfalvára. A főbiró meg is hajolt a parancs előtt, és még aznap el is fogatta Endrődit. A másnap megtartott tanácsülésen azonban Domokos Lajos indítványára azt határozták, hogy szabadon engedik a foglyot, mert az csak meggyőződése miatt szenved üldöztetést. A kiszabadult fogoly azután Debrecenben, vagy Debrecenből hamarosan eltűnt. 1767. július 30-án még szigorú parancsot kapott a tanács Endrődi felkutatására, amikor pedig ennek nem lett semmi foganatja, 1767. december 17-én Pozsonyban kelt felső leirat alapján az összes nem katolikus tanácsnokbeli elveszített egy évi tiszti fizetést, beleértve a főbirót és a jegyzőket is. A visszatartott fizetéseket a tallósi római katolikus árvaintézet javára fordították. További megtorlásképpen a már meglévő katolikus tanácsnokokon kívül még további két katolikus tanácsnokot és egy katolikus jegyzőt neveztek ki felsőbb helyről.

Mikor II. József 1770-ben magyarországi körutjára elindult, anyja meghagyta neki, hogy királyi nemtetszését éreztesse a város előljáróival és őket merész tettükért keményen feddje meg. Az őt üdvözlő főbirót és a városi tanácsot alaposan meg is dorgálta. Csak úgy lángolt az arca az indulattól. A király egyik embere lekiáltott az emeletről, hogy mostmeg Szilágyi Sámuel superintendens menjen fel. A kövér főpap palásttal a vállán keresztülfurta magát a folyosókon és lépcsőkön összegyűlt sokaságon és a király elé érkezett. Lihegve engedelmet kért, hogy kissé kifujhassa magát. Az uralkodó kis szünet után haragtól szikrázva megkérdezte tőle: "Mit tenne Ön, ha uralkodó volna, alattvalóival, kik oly vakmerően, s tiszteletlenül mer-

ték áthágni a királyi parancsolatot?" "Felséges Uram! én királyilag gondolkozni nem tudok!" felelte a superintendens, majd ékesszólóan fejtegetni kezdte a lelkiismeret előbbvalóságát, ha az felsőbb parancsolatba ütközik. A királyt nagyon megtápták a püspök szavai. Beszédje közben gyakran érintette a főpap palástjának gombjait, mintegy lecsillapodása jeléül és folytatólagosan több kérdést tett fel a superintendensnek a magyarországi protestánsok helyzetére vonatkozóan. Azt mondják, hogy később, a türelmi rendelet megjelenésében nagy szerepe volt ennek a debreceni beszélgetésnek.

A királlyal való beszélgetés közben a püspök elpanaszolta azt is, hogy a külföldi tanulmányutról hazatérő protestáns lelkészjelöltektől Bécsben és Pozsonyban elkobozzák a hazahozni szándékolt könyveket. Bizonyosságul felhozta saját fia esetét is. A felség felháborodva hallgatta a tulkapásokat. Utasította a püspököt, hogy azonnal irjon folyamodványt, felsorolván abban az elkobzott műveket, és ő intézkedik azok visszajuttatásáról. A folyamodványt fejedelmi gyorspostájával még aznap elindította Bécsbe, és Szilágyi Sámuel püspök fia hamarosan visszakapta a lefoglalt irományokat.

Egyébként nagy élmény volt Debrecen lakosságának a felséges ur látogatása. Délben a Fehérló nagytermében ebédelt a császár Albert szász tescheni herceg és Lascy tábornagy társaságában. A nép szabadon tódulhatott be szemlélésére. Egyes tisztos polgárnők megérintették ruháját, és azután kezüket megcsókolták. A király tréfásan megfenyegette őket, és azt mondta: "Nem szabad".

Ebéd után József sétálni ment a Nagytemplom és a Kollégium felé. A templomajtóban Szilágyi Sámuel superintendens fogadta palástosan. A király szívélyesen elbeszélgetett vele, és együtt bementek. A templomban József több érdeklődő kérdést tett fel. Azután a Kollégiumba mentek át. Ott mintegy kétezerre menő tanulóifjúság üdvözölte az uralkodót. A király ott is nagy érdeklődést tanusított a diákok számát, tanulmányait, ellátását illetően. Már előbb a szállóból a Nagytemplomba menet olyan nagy tömeg vette körül a királyt, hogy szinte majd elsodorták. Emiatt a városi hajduk kicsit gorombábban taszigálták visszább a kíváncsiskodókat. A király megfeddte a leghevesebb hajdut, mondván: "Ne bántsát az én népem!"

II. József május 19-én ment tovább Debrecenből Eger felé. Távozása után évekig a legjobb emlékezetükben tartották a civisek. /5/

József halála után néhány év múlva, 1804-ben avatkozott mélyrehatóbban az államhatalom Debrecen életébe. 1804-ben a Kamara szabályozta a városi tisztségeket. Debrecen fő-tisztviselője a főbíró lett. Alatta állt a consul /polgármester/, majd a városkapitány, s végül a néptribün. A királyi biztost a jelölés joga illette meg, a fő-tisztviselőket a lakosság választotta. Ez az alkotmány 1847-ig volt érvényben.

2/ Gazdasági viszonyok

A XVIII. század végén és a XIX. század elején Debrecen gazdasági élete két területen fejlődött tovább: a mező-

gazdaság és az ipar-kereskedelem területén.

1774-ig a város a hatalmas területű határából senkinek nem adott magántulajdonba földet. Magántulajdont addig csak a házias beltelkek és a környéken fekvő szőlőskertek képeztek. A város régi határa osztatlan közvagyon, városi tulajdon volt. Bérbeadták a földeket, részint pedig bérfizetés ellenében műveltették. A földbérletek ideje régebben 3 év volt, majd 7 év, 1774-től kezdve pedig mindaddig, amíg a bérlő ellen panasz nem merült fel. Különösen az utóbbi bérleti rendszer nem szolgálta a fejlődést, mert a bérlő sohasem lehetett bizonyos afelől, hogy vajon a következő évben megtartják-e? Ezért a bérlők nem fektettek be sokat. Korszerűtlen felszereléssel, külterjesen gazdálkodtak. Főleg gabonát termesztettek.

1774-től kezdve a mindjobban megnyilvánuló földigénylés és földéhség leszerelésére a város az Ondód, majd a Cuca területét áruba bocsájtja, illetve egy részét kishaszonbérbe kiadja. Ennek a földhasznosításnak egyik szembeszökő hatása az lett, hogy amíg például 1773-ban csak 99 személy kért polgárjogot, s közülük földet csak 2, addig 1774-ben 535 személy folyamodott polgárjogért, s közülük 533 kishaszonbérletért. A polgárjog megszerzése elengedhetetlen volt, mert földet csak házzal és polgárjoggal bíró személyek kaphattak Debrecenben. Ebben az időben indul meg a tanyai település a város területén. A messzi határban kintlévő földeken ugyanis, még ha ideiglenes jelleggel is, de építeni kellett valami fedelet, ami alá rossz idő esetén be lehetett huzódni. Nagy munkaidőben a dolgozók kint aludtak. S lassanként az ideiglenes menedék állandó szállássá, lakássá lett. A gaz-

da rendszerint a városban lakott családjával, csak munkaidőben járt ki, vagy tartózkodott néhány napig kint, állandó kintlakos a majoros lett. Sok majoros idővel vagyonkát gyűjtött, és maga is földes gazdává lépett elő. A század végén és a XIX. század elején a város földterülete a homoki erdőirtással is gyarapodott. Az irtásokon szintén épültek tanyák. Debrecen mezőgazdaságában eleinte az állattenyésztés volt a fő. Emellett természetesen nem hanyagolták el a földművelést sem. Még nagyobb lendületet vett a földművelés akkor, amikor Debrecen vidékén állandó jelleggel császári katonaság telepedett meg. Annak ellátására külön "Kerületi Bizottságot" állítottak fel. Debrecen volt a bizottság székhelye. A bizottság szorgalmazására egyre nagyobb mértékben termeltek búzát, zabot, tengerit, s a XVIII. század végétől burgonyát is. Ez utóbbi termesztését a Rickl család népszerűsítette. A homokos területeken sok dínyét termesztettek. Igen virágzó volt a dohánytermesztés. Az ország 300.000 q terméséből Debrecen 120.000 q-át produkált. A dohány termesztése eleinte nagyon kifizető volt. Trieszten keresztül még Angliába is exportálták a civisek. Sajnos, hogy 1884-ben II. József monopolizálta a dohány értékesítést, és a rossz állami dotáció lejjebb szállította a termelési kedvet.

A francia háborúk idején Debrecenben is mezőgazdasági konjunktura volt. Az 1772. évi 7.000 db-os juhállomány például 10350-re gyarapodott. Viszont a háboru utáni válság ugyancsak éreztette hatását a város mezőgazdasági életében.

végén

Az ipar területén a század és a XIX. század elején a céhes forma uralkodott. Elavult, idejét mult keret volt ez már,

de éppezért a válság sok jelét megfigyelhetjük rajta. A céhmes-
terek általában földes gazdák is voltak. A nagyobbak megdolgoz-
tatták földjüket, a kisebbek maguk szántottak, vetettek és arat-
tak. A kétlaki élet következménye ezután az lett, hogy igazában
sem mesteremberek, sem parasztok nem voltak a földművelő céhmes-
terek. Egyik 1817. évi perben például ezt adta elő a Debreceni
Kalmár Társaság: "Ebben a városban sok mesterember utoljára el-
pusztul, mert a mesterséget, amelyből mig azt gyakorolják, gaz-
dává lettek, elhagyják, kapadozáshoz, mezei munkálkodáshoz fognak,
amihez nem tudnak, s apródonként a kapadozás, a mezei gazdálko-
dás a mesterség hasznát mind megemésztí, azután pedig a mester-
ség sem kell...." /6/

Az ipari termelés összértékének 50 %-át a ruházati
ipar adta. A másik 50 %-ot az agyagipar, kádár, kerékgéártó,
szappanipar, sütőipar, salétromgyártás, téglá és cserépipar,
malomipar, nyomdaipar tette.

A céhes ipar tekintélyét más okok mellett az is csök-
kentette, hogy egymás után jöttek létre új iparágak, amik már
nem léptek be a céhes keretbe. A város első manufaktúrája az
1785. körül alapított téglagyár volt, amelyben Rickl Zelmos
fizetett bér munkásokkal dolgoztatott.

Debrecen a török hódoltság idején élénk kereskedel-
met folytatott a Királyi Magyarországgal, Erdéllyel, a török
területekkel és más országokkal is. A török hódoltság megszű-
nésével lejjebb apadt a piacok száma. Tovább rontotta a hely-
zetet a Habsburgok gazdaságpolitikája. Ezért természetes do-
log, hogy a város kereskedői féltékenyen őrizték azokat a le-

hetőségeket, amelyeket még kezükben tartottak. Mint Debreceni Kalmár Társaság, céhszervezetbe tömörültek. A társaság évtizedeken keresztül kemény harcot vivott az iparos céhekkel, amelyek mindenáron sajátmaguk akarták értékesíteni az általuk előállított termékeket. Mindenféle konkurrencia ellen harcoltak. 1756-ban például visszautasították pesti, tokaji, egri, miskolci, győri, rimaszombati, besztercebányai, radványi, szepesi, diószegi görögök kérelmét árusítási jogra, azzal, hogy "az itt levő kalmári társaságnak királyi kiváltsága vagy on arról, hogy külső helyeken lakó kereskedőknek szabad vásáron kívül portékákat nem szabad ide behozni, s a városon kívül kivinni." 1793-as tanácsi határozatban is leszögeztetett, hogy "ez a szó, kereskede, mindenféle nemű és fabrikákban készült jókkal való kereskedést magában foglaló, s ahhoz jussa nincs másnak, hanem csak akik a kereskedést folytatják," vagyis a Kalmár Társaság tagjainak. Majd 1798-ban engedik meg először idegen kereskedőknek, hogy a városban kőboltokat építsenek. Legnevesebb debreceni kereskedők voltak a XVIII. század végén: Szabó /1748/, Kontsek /1783/, Rickl /1785/. A XIX. század elején Sesztina /1819/, majd az Ullmann, Deutsch, Kardos, Bernfeld és Tóth családok. A XIX.sz. elején céhen kívüli kereskedők is megkezdik tevékenységüket. Legtöbbre azok a cégek vihették, a fentebb említettek általában ilyenek voltak, - amelyek osztrák kereskedelmi körökkel rokoni, vagy baráti kapcsolatokat építettek ki. /7/

3/ Társadalmi helyzet

Debrecen lakosságának száma a XVIII. század elején 15.000 körül mozgott. Az 1774. évi földosztás, helyesebben mondva földkiárusítás és kisbérbeadás után kezdett rohamosan emelkedni a lélekszám. 1774. végén már 24917 lakosa volt a városnak. 1787-ben 28873 személy. 1839-ben 48.840 fő. 1848-ban 46.739.

A társadalmi létra legmagasabb fokán a patriciusok állottak, vagyis a jómódu iparosok, kereskedők, nemesek, akik állandóan, fokozatosan magukbaszították az idegen városból jött, polgárjogot nyert gazdagabb elemeket. Sőt a napóleoni háborúkban meggazdagodott céhmesterek, kufárelemek, akik korábban a város életében semmi szerepet nem játszottak, ugyancsak beleolvadnak a felső, patriciusi rétegbe. Például a Váradi és Őri család.

A patriciusok alatt helyezkedett el a polgári középréteg, amely a második, vagy harmadik adócsoporthoz tartozott. Ez a réteg továbbfejlődni, gazdagodni nem tudott. Gátolta a hanyatló céhrendszer.

A polgári középréteg után rangban a földművesek következtek. Ezeknek száma az 1774-es földrendezés után állandóan emelkedett.

A város plebejus rétegét a céhlegények, inasok, alkalmazottak, vákáncsosok alkották. Ezeknek a száma többezerre ment.

A polgári fejlődés érdeklődését mutatja az, hogy 1772 óta állandóan növekedett a kereskedők száma. 1773-ban 97 nyilvántartott kereskedő volt. 1809-ben 103. 1849-ben 169. A keres-

kedőkön belül az 1715-ben kiadott kiváltságlevél megkülönböztetett öreg kalmárokat, középrendbeli kalmárokat és aprólékosokat. 1829-ben az adóösszeírás már 10 classist különböztetett meg. Az első osztály vagyon alapja 14.000 Ft volt, a másodiké 10.000 Ft, a tizediké pedig 60 Ft. A füszerkereskedőket négy adócsoportba osztották. Az első csoport adóalapja itt is 14.000 Ft. volt, a negyediké 600 Ft. Utolsó csoportba tartoztak a kufárok vagy a gyümölcs árulók, s közülük, aki legjobb módu volt is, alig tudott 50 Ft-nyit üzletébe befektetni.

Az iparon belül nagy tért hódítottak a céhen kívüli mesterek. Ezeknek száma 1775-ben 453, 1809-ben 552, 1849-ben 1005 volt.

A plebejus tömegek egyik figyelemreméltó csoportja a vákánccsosok voltak. Ezek erdőirtásból tartották fenn magukat. Hősi munkájuk nyomán a földművelők újabb és újabb területeket foghattak eke alá. Ezeket a dolgos embereket nevezte 1848-ban a városi közgyűlés egyik jómódu tagja csőcseléknek.

4/ Kulturális viszonyok

Debrecenben hamar gyökeret vert a reformáció. Mintegy két évszázadon keresztül virágzását nem is zavarta semmi. Az ellenreformáció majdnem egy évszázados késéssel érkezett a Kálvinista Rómába. Mária Terézia rendelkezései, amelyek erőszakkal akarták visszaültetni a katolicizmust Debrecenbe, igen nagy felháborodást keltettek. Ezért a tanács 1749-ben memoran-

dummal követeket küldött Bécsbe "a minden kiváltságnál drágább, az életnél is becsesebb lelkiösméreti és vallás szabadság nevében". Mária Terézia ingerülten fogadta a követeket, és azokat zavargások és mozgolódások vádjaival illette. Kiadott rendelkezéseihez pedig továbbra is ragaszkodott. Különösen üldözték Debrecen vidéke reformátusait. Ezért az egyeki református családok közül 140 a Bácskába vándorolt, más családok pedig az Árkos mellett 8 esztendeig sátoztáborban laktak. Ezeket nevezték lógereseknek. Az üldözések, erőszakos katolizálások Mária Terézia haláláig tartottak. 1781. december 2-án nagy örömmel vette kézbe a magistratus a türelmi rendeletet és azt a mellétett rendeletet is, amely arról intézkedett, hogy ezután a tisztujításoknál nem a vallást, hanem az érdemeket kell tekintetbe venni.

Bár II. József vallási türelmét nagy tetszéssel fogadták a debreceniek, mégis, későbbi erőszakos, németesítő akciói miatt súlyos meghasonlás támadt a magistratus és a király között, aminek a végkifejlése az lett, hogy az uralkodó 1786-ban hatalmi szóval elmozdította állásából Domokos Lajos főbirót, a művelt, felvilágosult polgárt, Voltaire és Fénelon rajongóját.

A Városi Tanács a XVIII. században hathatósan felkarolta az oktatás ügyét. 1735. évi határozata szerint "Légyen minden utcában egy magyar iskola, az hat utcában hat, holott csak olvasást, éneklést és írást magyarul tanulják." Ezeket az elemi iskolákat a széles néprétegeknek szánták.

A középfoku és az attól még élesen el nem különülő felső oktatás a Református Kollégiumban folyt. Ennek a tanintézetnek a felvilágosodás eszméiben gyökerező megújodása és

felvirágzása Maróthi György működésével kezdődött. Példáját követték Domokos Lajos, Hatvani István, Veszprémi István, Földi János, Kerekes Ferenc, akik a közművelődés kérdésein kívül foglalkoztak didaktikai, valamint természettudományos problémákkal is. Domokos Lajos Fénelon műveiből fordított magyar nyelvre, a már emlegetett Szilágyi Sámuel superintendens Voltaire Henriade-ját ültette át nyelvünkre. Az ő nyomdokaikon haladtak tovább Sinai Miklós, Budai Ferenc, Budai Ézsaiás és Sárvári Pál. Az utóbbiak azzal, hogy a tudományokat magyar nyelven szóltatták meg, a tudást tették elérhetővé az előttük valónál sokkal szélesebb rétegek számára, s ezáltal részt ütöttek a feudálista rendszer tömegeket sötétben tartó gyakorlatához. Mivel a tudást terjesztették, a feudalizmus sirját ásták.

Ebben a korszakban mindaddig, ameddiginél magasabb csucsra szökölt Debrecen irodalmi élete. Csokonai Vitéz Mihály költészte jelentette ezt a magas csucst. Csokonai ellentétbe került a Kollégium vaskalapos vezetőivel, de szívéből nem zárta ki a Kollégium iránt érzett szeretetét. Készen csalódott, amikor eltávolították. Közel állt a néphez, szerette nyelvét és költészetét. Verseinek játékos formáit a néptől tanulta. Rajta kívül az írók egész csoportja fordult a haladó uj, polgári fejlődés témái felé. Földi János orvos műfordításaival tűnt ki. Fazekas Mihály Ludas Matyijával keltett feltűnést, de azonkívül nagyszerű volt városfejlesztési terve is. Ifj. Kovács József, Diószegi Sámuel verseikkel, vagy tudományos munkájukkal döngették és ostromolták a korhadtt feudálista rendszert.

1798. augusztus 11-én lépett fel Debrecenben az első

szintársulat, amely az írókkal vállvetve harcolt a magyar nyelvért. A természetismeret szélesítését szolgálta a botanikus kert. Ennek szervezését 1807. szeptember 26-án rendelték el, de a befejezésre csak 1842-ben került sor. Ugyanebben az időben kulturáltabbá vált a város külső arculata is. 1821-22-ben elkészült a Simonyi gát és fasor. 1822-ben megépült a nagyerdei fürdőház és megkezdődött a város csatornázása. 1837-ben megfúrták az első artézi kutat. 1842-ben felépítették az új városházát.

Egyszóval Debrecen vértезetten készült fel a polgárság nagy csatájára. A gyarmati elnyomás ellenére is fejlesztette mezőgazdaságát, iparát, kereskedelmét, kulturáját. A város polgársága a XVIII. század második felében és a XIX. század elején a régi rendszer elsorvasztásában és az új megalapozásában élenjáró szerepet játszott.

III. fejezet

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM, A TISZÁNTUL LEGNEVEZETESEBB
TANINTÉZETE, A XVIII.SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

1/ Tanárok helyzete

A Debreceni Református Kollégiumra balszerencsével köszöntött a XVIII. század közepe. 1752-ben a szepesi kamara útján felsőbb helyről tilalmazás érkezett a városi tanácshoz, hogy ezután Debrecen pénztárából a papokat, tanárokat, és egyéb főiskolai tanítókat ne fizessék. A tilalom okául szemforgatóan a helvét hitvallású adózók terhének könnyítését hozták fel. Ilyenképpen a papok és tanárok máról holnapra kenyér nélkül maradtak. Ámde, ahol baj van, menekvés is adódik. Így történt ebben az esetben is. Az egyház hamarosan feltalálta magát. A módosabb hívők rögtön adakozni kezdtek, s lelkipásztoraik nem maradtak fizetés nélkül. A Kollégium részére az első segítség úgy érkezett, hogy még 1752-ben Kenessey Istvánné Szondi Zsuzsánna Pápán végrendeletében jelentékeny fundatot hagyományozott. Azért hagyta vagyonát a debreceni főiskolára, mert 1752-ben a pápai kollégiumot királyi hatalmi szóval bezárták. Azután a város előkelői és a Kollégium tanárai, névszerint Szeremlei Sámuel főbíró és iskolai főgondnok, Domokos Márton és Szilágyi Mihály tanácsnokok és iskolai gondnokok, Szódi István debreceni lelkész és superintendensi helyettes, Vecsey János és Tatai Ferenc lelkészek, Szilágyi Sámuel, Szathmári István, Hatvani István és Vargyas János tanárok saját kezük aláírásával 1753. október 2-i

keltezéssel, három egyenlő eredeti példányban latin nyelven készült folyamodványt fogalmaztak. Ebben leírták az 1550. óta fennálló debreceni református kollégium jelenlegi siralmas állapotát, és jószívű kegyadományért folyamodtak. A kérelem első eredeti példányát Haring Tamáshoz, a canterburyi érsekhez, a másodikát az utrechti hittudományi fakultáshoz és azon keresztül a hollandiai hitsorsosokhoz, a harmadikát Zürich város első papjához Wurz Konrádhoz, s általa a svájci református hívekhez címezték. Mindhárom példányt az akkoriban Zürichben időző Veszprémi István kezeihez küldötték. Veszprémi sajátkezüleg továbbította a Wurz Konrádhoz szóló levelet, a másik kettőt pedig Kolmár Ferenc ugyancsak kint tanuló volt kollégiumi diákkal továbbította, Utrechtbe és Angliába. Veszprémi és Kolmár hazatérése után Sinai Miklós volt a külföldi segélyek szorgalmazója. A külföldre juttatott kérelmeknek szép foganatjuk lett. A svájci református kantonok 18 egymás után következő esztendőben évenként 400 forintot adtak, a hollandi szövetséges rendek 24 éven át évi 400 forintot, a canterburyi érsek pedig a saját áldozatkészségéből, angliai püspöktársai megajánlásaiból, valamint a cambridgei és oxfordi egyetemek közreműködésével mintegy 2500 fontsterling összegű alapítványt hozott létre a kollégiumi tanárok fizetésére. /8/ A magyarországi, tiszántúli református egyházkerület is megmozdult a tanintézet érdekében. Dobozy Mihály egyházkerületi főgondnok saját költségén több ízben is Bécsbe utazott, hogy segítsen a bajbajutott Kollégiumon, azonban érdemleges eredményt nem tudott elérni. 1774-ben kezdett enyhülni a helyzet. Ekkor a gróf Forgách féle királyi biztosság, a szepesi

Mindenki számára?
Munka nélkül?

dézsma helyett az intézet részére a város által évenként 150 ö1 tűzifának a kiadását, minden héten 20 köböl buzának megőrvé a bevitelét, s 8 hordó ivóviznek beszállítását rendelte el. 1802. szept. 28-án a tiszántuli református egyházkerület a városi tanács útján ismételten felfolyamodott, s végre a Kollégium oktatói visszakapták az 1752. év előtt folyósított illetményeket.

2/ Felügyelet, gazdasági ügyek

A debreceni Református Kollégium közvetlen felügyelője a korábbi időkben a debreceni református egyház volt. Mikor azonban személyes viszálykodás támadt Domokos Lajos gondnok és Sinai Miklós tanár között, amely később közügyeket érintően is teljesen elfajult, Domokos ügyeskedése folytán egyre inkább kezdett az intézet ügyeibe beleavatkozni a tiszántuli református egyházkerület. Emiatt vetélkedés támadt a két egyházi hatóság között, ami viszály azzal a kompromisszummal zárult, hogy a tanárokat ezután az egyházkerület által javasolt, de a debreceni egyházból választott nyolc delegátus és az egyházkerület kebeléből választott ugyancsak nyolc delegátus titkos szavazattal elegálja. Ha a választást az egyházkerület megerősíti, hívhatja meg a tanárt a debreceni egyház. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az intézet feletti rendelkezés joga nagymértékben az egyházkerületre szállt.

A Kollégium gazdasági ügyeit eleinte a tanárok intézték. 1792-től 1821-ig az anyagi ügyek folyásába már nagymérték-

ben beleszólt a helybeli református egyház közgyűlése, amelyre meghivattak a tanárok is. 1821-től Gazdasági Választmány kezelte a pénzügyeket. Ennek elnöke a főiskolai gondnok volt, tagjai pedig tanárok, a főiskolai irattárnok, pénztárnok és megválasztott ügyvéd volt. Ez a szervezet 1842-ben változott ismét./9/

3/ Iskolai törvények

Az iskola 1658-ban, június 7-én hozott törvényei 1704-ig voltak érvényben. Ebben az évben a debreceni tanács Kocsi Csörgő János superintendenst, a helybeli prédikátorokat és professzorokat ülésére meghívta, és Dobozy István akkori bíró elnökölte alatt új iskolai törvényeket hozott. Ezeket 1704-ben ki is adták. Mivel azonban a törvényeket nem az egyházkerület, hanem városi szerv hozta, a diákság nehezen akarta elfogadni. Ezek az 1704-es törvények 1792. április 28-án veszítették hatályukat, amikor is az egyházkerület új törvényeket hozott. Az 1792-es törvények néhány pontja 1795. január 6-án változást szenvedett. További új iskolai törvények születtek még 1821-ben, 1835-ben, 1845-ben és 1849-ben. /10/

4/ Könyvtár

A Kollégium könyvtárányája alapításától fogva az évtizedek és évszázadok folyamán folyton gyarapodott. A legrégibb könyvtári névtár 1724-ből való. Ennek bizonyága szerint az ál-

lomány mindössze 1452 darab volt. Később a könyvek száma a jötevek hagyományozása, a helybeli előljáróság és a külföldi akadémiákról hazatért ifjak ajándékozásai által növekedett. Majd az iskola költségén is vásároltak jelentékeny mennyiségű könyvet, tudós emberek magángyűjteményeiből. Így például 1745-ben Maróthi György könyvei közül sok értékes példányt vásárolt meg az intézet 551 forint 99 dénár összegért.

A könyvtár mindig tanárok felügyelete alatt állott, de eleinte közvetlenül nagyobb diákok kezelésére bízott. 1745-ben szerepelt először professzor, mint könyvtárprefektus: Szilágyi Sámuel. Szilágyi Sámuel után neves könyvtárprefektusok voltak: Szathmári István professzor, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Magyar Mihály, Tatai Sándor, Péczely József és Kallós Mózes.

Igen figyelemreméltó Budai Ézsaiás könyvtárprefektusi tevékenysége. Míg ő külföldön tanult, kellő tanári felügyelet híján nagy rendetlenség támadt a bibliotékában. Ezért, amint debreceni tanárnak választották, egyik legfőbb gondja az volt, hogy a zilált állapotban lévő könyvtárat rendbehozza. 1797-ben új abc szerinti névtárat készített, amit az intézet 1831-ig használhatott. Budai gondoskodott arról is, hogy a könyvtár állandóan gyarapodjék. Beszerezte a megjelenő teológiai, filozófiai, mértani, történeti, filológiai műveket. Az ő felügyelőtanársága idején szerezte meg a könyvtár a debreceni volt gyógyszerész és régiséggyűjtő Kazay Sámuel könyv-, érem- és ritkasággyűjteményét. Abban az időben ajándékozta a könyvtárnak nagyszerű könyvgyűjteményét a bécsi ügyvivő Vitéz

József, Szártory Imre és a városi tanácsnok Sárói Szabó István. /11/

A könyv- és éremgyűjteményen kívül az iskolai oktatás eredményesebbé tételét szolgálta még a gazdag természetrajzi tár, a természettani szertár és a főiskolai fűvészkert.

5/ Tanszékek, tanulólétszám

Budai Ézsaiás tanárkodása kezdetén a főiskolának négy tanszéke volt. Először egy tanszékkal indult. A második tanszéket I. Rákóczi György erdélyi fejedelem alapította. Hiripi István 1636. dec. 31-én foglalta el állását. A város lakást adott neki. Fizetését a fejedelem vállalta. A Rákóczi ház bukása után /1658/ a második tanár fizetése a városra hárult, de az vállalta és nem szüntette meg a tanszéket. 1660-ban, Várad felulása után létesült a debreceni főiskolai harmadik tanszék, tulajdonképpen a váradi kollégium beolvadásával. Sok diák jött át, Mártonfalvi György vezető tanárral az élén. A menekült, volt váradi kollégiumi vezető professzor, Mártonfalvi György lett a harmadik tanszék tanára. Fizetését Apafi Mihály fejedelem 3000 mázsa kősoalapítványával biztosította. Ezt a debreceni tanács még 90 forint készpénzzel és egyéb természetbenivel megtoldotta. Ebben az időben a Kollégium már országos híré volt és 1016 diákot számlált. 1704-ben Dobozy István főbíró javaslatára negyedik tanszéket alapítottak, amelynek első tanára a külföldről hazatért Kecskeméthy György lett. Már előbb a harmadik tanszék, most

His name will be ...

1981 new note note: 154

Будаво е инетрјесово колена ноти

total! Hol ar omethur! 2

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

pedig a negyedik tanszék tulajdonosának is biztosított a város tisztos lakást. Az ötödik tanszéket, a filozófiáit 1798-ban létesítették. Első tanára Lengyel József volt. 1799-ben a tanulólétszám: 400 akadémiai, 1351 gimnáziumi és 700 elemista. A hatodikat, a jogi tanszéket 1800-ban létesítették. Széplaki Pál lett a magyar polgári jog, a statisztika és büntető jog első tanára. A hetedik, természettudományi tanszék Csehszombati József egykori főiskolai növendék, szénior, orvostudor hagyatékából létesült 1823-ban. Első nagynevű tanára Kerekes Ferenc volt. A nyolcadik, a pedagógiai tanszék működését Zákány József professzorsága alatt 1825-ben kezdte. A kilencedik tanszéknek, a magyar irodalmi tanszéknek első tanára Kallós Mózes volt, 1831-ben. /12/

6/ A kollégium nevezetes tanárai

a/ Maróthy György működése igaz, hogy a fejezetünkben megjelölt időhatáron kívül esik, mégis, ha a Kollégium XVIII. század második felében és a XIX. század elején működött professzorairól szólnak, lehetetlen, hogy róla meg ne emlékezzünk. Megnyerő külsejével, emberekhez való nyájasságával, mindenekfelett pedig felvilágosult szellemével, hatalmas tudásával és kiváló szervezőképességével tanintézete egy új virágkorát indította meg. Maróthy György 1738-1744-ig volt a Kollégium tanára. Debrecenben született 1715-ben. Atyja a város főbírója volt. A fiu apjától tanulta a tudomány szeretetét. 1731-ben külföldi tanulmányutra ment. Svájci és holland egyetemeken ta-

nult, majd 1738-ban hazatért. A kiválóan képzett ifju hazatérése után az intézet mértan, történet és ékesszólás tanszékét nyerte el. Székfoglaló beszéde: "A tudományoknak a keresztyének között különböző viszontagságáról" felvilágosult szelleméről és iskolát ujitó nemes szándékairól tett tanubizonyságot. Sajnos, hogy mindössze csak hat esztendeig loboghatott ez a szépen fénylő fáklya. 1744-ben kialudt. Közismert iskolaszervezői, tanönyvirői, kántusszervezői munkásságát most nem akarom méltatni. Inkább néhány sort szeretnék idézni Szilágyi Sámuelnek felette elmondott halotti beszédéből. Maróthy nyelvismerete: "Nyelvismereire nézve, anyanyelvén kívül a héber, hellén, latin, angol, francia, hollandi, német és olasz nyelveken egyenlő ékesszóló volt." "Hozzá az egyetemes tudományokbani jártasságra nézve kora emberi közül csak egy kis hasonlitható nem vala." Iskoláért való lelkesedése: "Tanárkodása kevés éveiben feledve magát, feledve közelebbi érdekeit, feledve szép hitvesét, Sződi Katát - lelkesz Sződi István leányát - és két kis gyermekét, egészen a közügyeknek élt."

Emberekkel való érintkezése: "Kellemes külseje s tagjainak szoborszerű alkata mellett, nyelve oly folyékony, beszéde oly zengzetes, szónoklata oly ragadó volt, hogy ki egyszer hallá, soha róla megfeledkezni képes nem lehetett. Ő ugyan okot a bántalmazásra soha nem adott, de ha mégis a rosszakaratuk beleakadtak, vagyha éretlen tanuló ifjak netalán őt megszomoriták, a helyett, hogy a méltatlanságot megtorolni kívánta volna; mindenkor azt nyilvánítá: "meg kellene minden könyvet égetni, ha azok után a tanuló ember nem csak tudós, hanem jó és bé-

"Jellemző a munka, fessz" roslára!
Er perne a hönabó ut, mint valami
drdeumbgat meordani a kdmárolt. Uzn
kutatni!

ketürő is lenni nem kívánna." /13/ Halála után két árvát hagyott. Özvegye később Csákvári Varjas János professzor felesége lett. Szódi Kata az évek folyamán öt lánygyereket szült, kik közül egyiknek férje a híres Péczely József tanár volt.

b/ Hatvani István működése már az általunk tüzetesebben vizsgálni kívánt korszakba esik. A Kollégium tanára 1749-től 1786-ig volt. 1718. november 21-én született Rimaszombatban. Elemi tanulmányait szülővárosában végezte. Gimnáziumba Losoncon járt. Magasabbfoku ismeretek szerzése végett 1738-ban Debrecenbe jött. Itt tanárai voltak a nagyhirű Maróthi György és Szilágyi Sámuel. Tanulmányai végeztével a Kollégiumban köztanító /publicus prneceptor/ lett, majd külföldre indult. Baselben teológiát hallgatott és az orvosi fakultást is látogatta. Előbb lelkésszé avatták, majd 1748-ban orvostudori oklevelet is nyert. Orvostudori értekezése: "A betegségeknek az arcból való felismeréséről" szólt. Már akkor, fiatalon olyan nagy volt a híre, hogy Marburgba hívták tanárnak. Ezt azonban nem fogadta el, mert szíve inkább Debrecenbe huzta, ahol indulása előtt tanszéket ígértek neki. Baseltől Hollandiába ment. Leydenben hittanárul akarták marasztalni. 1749-ben azonban hazatért, és Debrecenben elfoglalta a ráváró tanszéket. Hatvani latin nyelven megjelent, ismertebb művei: A fejedelemelek a polgárok vallása s lelkiismerete feletti jogairól. Megjelent Baselben, 1707-ben. Ugyanezévben jelentette meg névaláírása nélkül Baselben a "Mily hasznát lehet venni a bölcsészettnek a theológia mezején" c. értekezését. Mindkét műve szabadelvű gondolkodása mellett tanuskodott.

1760-ban jelent meg Baselben "Az uri szent vacsorára megtanító könyvecske" c. írása. Természettudományos művei: "A nagyváradai fürdőkről természettani és orvosi tekintetben." 1777-ben nyomtatták ki, és a könyv az egész birodalom területén kedvelté és ismertté vált. 1781-ben Domokos Lajos Bécsbe ment, hogy a királynál valami kedvezményt járjon ki a debreceni egyház és a Kollégium számára. Domokos követtársa az egyházi rend részéről Hatvani István volt. A kiváló professzor a természet és az orvosi mesterség titkainak ismeretében szinte csodával határos gyógyításokat vitt véghez. Részben ezek miatt, részben feltűnéstkelő fizikai kísérletei miatt lassanként misztikus tisztelet vette körül, és varázslóhíre kelt. Már az 1781. év végétől kellemetlenné kezdett válni számára az ellenségei által szándékosan is növelt bámulat és nimbusz. 1786. elején kénytelen volt tanári állásáról lemondani. Az emberekben, akiket felvilágosítani és gyógyítani akart, - csalódottan halt meg 1786. november 16-án.

c/ Sinai Miklós, miként Hatvani István is, Budai Ézsaiásnak tanára volt. 1760-tól 1790-ig tanított a debreceni Kollégiumban. 1730-ban született Hajdubagason. Szülei szegény emberek voltak. Iskoláit a debreceni Kollégiumban végezte, majd külföldi nagyhirű tanintézetekben képezte tovább magát. Tanult Bécsben, Oxfordban, Groningenben, Franekerában. 1759-ben tért haza, amikor Kunmadarason lelkipásztorrá választották. A következő évben a Kollégium történelem, görög, latin irodalmi tanszékébe hívták meg. Sinai évtizedeken át a legszorgalmasabb tudós munkával gyűjtötte a magyar történelem adatait. Különösen a magyar protestáns egyháztörténelem területén hordott össze óriási mennyiségű anyagot.

Munkás élete jutalma már kortársaitól is szeretet és elismerés lehetett volna, ha kiváló szellemi képességeihez több hajlékonyság és általában helyesebb emberi magatartás is párosul. Sajnos, azonban nem így volt. Angliai tanulmányutja során, amikor segélyek kijárása közben nagy szolgálatokat tett a Kollégiumnak, nagyon megbarátkozott az episcopális egyházigazgatással, s később ennek mintájára képzelte berendezni a magyar protestáns egyház életét is. Az angliai tapasztalaton kívül a magyar protestáns egyház életének tanulmányozása során is látta, hogy különösen az erdélyi fejedelmek idejében milyen eredményesen kormányozták egyházukat, kizárólag csak a fejedelmi védőpaizs oltalmát igényelve, egyes egyházvezetők. Ezeknek a példáján fellelkesedve úgy gondolta, hogy ami akkor jó volt, beválna ma is. Viszont akkor már erős gyökere volt a magyar protestáns egyházakban a világi elem befolyásának, és az ragaszkodott is jogaihoz. Sinai tragédiáját a korszellemmel való szembehelyezkedés mellett az is okozta, hogy ellenfele a nagyműveltségű, ugyancsak kiváló képességű, de egyszersmind hallatlanul erőszakos és öntelt főbíró, majd II. József önkényeskedése folytán főbírói hivatalából félreállított, de egyházkerületi és kollégiumi főgondnoki funkciójában igen agilisán működő Domokos Lajos volt. Domokos minden érdemének elismerése mellett kétségtelenül hatalmi ambíciókkal eltelt, saját elgondolásait kiméretlenül végrehajtó egyéniségnek mondható. 1781-ben, főbíróságra választása után nem sokára összeütközésbe került egy debreceni lelkipásztorral, Bélyei Péterrel. /14/ Bélyeit még azévből sikerült elmozdítania állásából. A károsult lelkipásztor azonban nem hagyta magát. A hely-

tartótanácshoz fellebbezett. Az ügy hosszas huzavona után úgy fejeződött be, hogy Bélyei 1784. december 2-án visszakerült állásába, és még anyagi kártérítést is kapott. Érdekes, hogy ebben az ügyben Sinai Domokos mellett volt, nem gondolva, hogy néhány év múlva ő jut Bélyei sorsára. Budai Ézsaiás diáktársának, a később nagyhirű pápai tanárnak, Márton Istvánnak az ügyében is olyanformán avatkozott bele Domokos Lajos, ami egy iskola életében megengedhetetlen, még ha a XVIII. század végén vagyunk is. Ezzel a nagyhatalmu Domokos Lajossal helyezkedett szembe Sinai Miklós egyházkormányzati felfogása. A két személy összeclapása, mint az már a fentebb említettekől is látszik, voltaképpen nem két ember párviadalma volt, hanem a két ember mellett felsorakozott két párt vetélkedése. Sinai és a papi hivei ellene voltak a világiak egyházkormányzati befolyásának, Domokosék pedig azt még szélesbbiteni is akarták. Kétségtelenül a Sinaiék álláspontja volt a maradibb, a tarthatatlan. Mondhatnók, történeti törvényszerűség volt az, hogy elbukott. Mindazonáltal a több, mint százötven év távlatából vizsgálódó elítélheti Domokos Lajost is, amiért szellemi és politikai ellenfelét nemcsak a küzdőtér színéről letaszítani, hanem teljesen megsemmisíteni akarta. S, ez ugyyszólván teljes mértékben sikerült is neki.

Az ügy lefolyása a következő volt. Az 1790. évi budai országgyűlésre az egyházkerület felküldte Sinai Miklóst, hogy ott a debreceni Kollégium érdekeinek szószólója legyen. Fenntartózkodása alatt tudta meg, hogy már előzőleg elkészült és szentesítés végett a királyhoz küldetett egy olyan egyházügyeket rendező törvénytervezet, amely nagy befolyást biztosít a világi ele-

meknek egyházkormányzati ügyekben. Sinai két paptársával, akik szintén az országgyűlésen voltak jelen, a papság érdekeit sértőnek találták a törvénytervezetet. Ezért Sinai a Debrecenben gyengélkedő Szathmári Paksi István superintendens teljes meghatalmazásának birtokában gyorsan Bécsbe utazott, és ott a felsőbb köröket rábirta arra, hogy a törvénytervet módosítás végett küldjék vissza az országgyűlésnek. Az országgyűlés azután kénytelen volt a törvényen olyan módosítást végrehajtani, ami a Sinaiék elképzeléséhez közelebb állt. Gondolni lehet, hogy az eset mennyire sértette a hiu, maga elképzeléseihez mindig csökönyösen ragaszkodó Domokos Lajost. Ő fogalmazta a törvénytervezetet és személye elleni elkövetett sérelemnek vette az akciót, s várta az alkalmat a megtorlásra.

Az alkalom nem váratott sokáig magára. A 73 éves Szathmári Paksi István 1791. március 6-án hirtelen meghalt. Valami inas-hus akadt a torkán, és megfulladt. Püspököt kellett helyette választani. Az egyházkerület papjai érdekeik védelmezőjét látták Sinaiban, és nagy többségükben rá adták a szavazatukat. Sinai püspök lett. Csakhogy Domokos nem nyugodott bele a helyzet ilyen alakulásába. Ő is püspökválasztó gyűlést hívott össze, módszerében hasonlóan a korábban említett Márton István ügyében összehívott Kollégiumi gyűléshez, s azon a világi párt oldalán állók és néhány pap Hunyadi Ferencet választották superintendensnek.

Egyszersmind Sinait tanári állásától is megfosztották. Az egyházkerületi villongás lecsillapítására a Helytartótanács Báró Orczy József királyi biztost küldte Debrecenbe.

Orczy 1791. július havában meghallgatta a vitázó feleket, valamint a három református kerület meghívott superintendenseit, s végül is olyan jelentést terjesztett fel, amelynek alapján Sinai püspökségét megsemmisítették, és Hunyadi Ferencet erősítették meg a superintendensi székhelyben. Sinait ezután már a budai zsinatra sem engedték be. Maga a kormányzat nem nézte azonban jó szemmel azt, hogy a tiszántúli egyházkerület, jobbanmondva Domokosék, Sinait tanári állásától is megfosztották. Hiszen a professzor részben tudományos munkásságának elismeréséül kapott II. Józseftől nemesi rangot. Az ügy további folytatása 12 esztendei pereskedés lett, aminek végén felsőbb nyomásra csekély kegydíjat utalványozott Sinainak a Kollégium. Ebből tengődött nagy családjával, mígnem 1808. június 27-én, 78. életévében meghalt.

Sinai tragédiáját, mint már említettem, az okozta, hogy túlhaladott elveket akart friss életgyakorlattá valósítani. Mint történettudós sem értette meg azt, hogy amit akar, történelmileg túlhaladott. Embertársai között is simulékonyabb modorral kellett volna forgolódnia. Ha a tizenkét évig tartó pereskedés tömérdek szellemi energiáját tudományos életművének rendezésére és kiadására fordítja, neve a legjelesebb magyar tudósok nevei között ragyogna. Így hatalmas munkája egy része kéziratban megsemmisült, másik nagy része ugyancsak kéziratban hever az ország különböző könyvtáraiban, levéltáraiban, és az országhatáron túl is.

Ennek a Sinai Miklósnak a tanszékét foglalta el, egyenlőre csak ideiglenes jelleggel, Budai Ezsaiás 1791. végén.

IV. fejezet

BUDAI EZSAIAS, A NAGY KOLLÉGIUMI TANAR ÉLETE

1/ Budai születése, gyermekkora, diákkora Debrecen-
ben, 1792-ig.

1766. május 7-én született Erdélyben, Közép-Szolnok vármegye Peér nevű községében. Valószínűleg elszegényedett nemesi családból. A későbbi megemlékezések így mondják. Budai egyébként írásaiban sehol sem utal nemesi származására. /15/

1941-ben, Budai halálának százéves évfordulóján, Uray Sándor debreceni kistemplomi lelkipásztor kis füzetet jelentetett meg az egykori nagy tanár és egyházi férfi emlékezetére. Ebben a szerző érzelgősen azon elmélkedik, hogy az újszülött Budait valószínűleg azért keresztelték a szülei az ódon, bibliai istenzengésű Ézsaiás névre, mert szolgálatára papnak szánták. Ezzel a szentimentális, érzelgős eszmeifuttatással szemben a valóság sokkal egyszerűbb lehetett. Erdélyben még a XVIII. század második felében is lépten-nyomon használtak az emberek bibliai utóneveket. Hát használt ezalkalommal a Budai család is. Azután, mivel a születést követő második napon keresztelték, amikor a kalendáriumban Ézsaiás napja volt, valószínűleg mintegy kínálkozó véletlenségből lett Ézsaiás az utóneve. Apja Budai András volt, anyja Tárnay Katalin. Ézsaiás az ötödik gyerek volt a családban. Szülei hamarosan meghaltak, és azok halála után gyámolítója a nála 6 évvel idősebb bátyja, Ferenc lett. /Budai Ferenc

1760- október 8-án született és 1802-ben halt meg./

Budai Ézsaiás alsófoku tanulmányait szülőhelyén végezte, majd Debrecenbe jött, és 12 éves korától fogva, 1778-tól kezdve, itt folytatta tanulmányait. 1778-tól 1782-ig az alsóbb osztályokat látogatta. Tehetséges kisdiák volt, akit 1781-ben, 15 esztendőskorában, tanárai arra méltattak, hogy iskolai gyászünnepségen vele mondattak latin nyelvű magasztaló halotti beszédet az elhunyt Mária Terézia királynő emlékezetére. A beszéd, mai szemmel nézve, magán viseli a barokk stílus sok fogyatékoságát. Hemzsegek benne a színlelt érzelmektől duzzadó, cikornyás, dagályos körmondatok. Az orátori mű felöltözteti a meghalt királynőt az antik hősök minden erényével, olyanokkal is, amik bizony csak nagy zsonglőrködéssel alkalmazhatók asszonyi lényre. Amikor a kis szónok már kifogy Mária Terézia dicséretéből, az új uralkodó, II. József felé fordul, akitől a meghalt királynő életművének méltó befejezését várja. /16/

A szónoklatban található néhány nyelvtani csetlés-botlás. Mindazonáltal, minden fogyatékoságát megállapítva is, azt mondhatjuk, hogy szerzője nem mindennapi szellemi tehetség volt, akire 15 éves korában ilyen szerepet csak kiváló képességei tudatában bizhattak tanárai.

1782. április 25-én lett a Kollégium tógás diákja Budai Ézsaiás, vagyis a retorikai osztályok elvégzése után a metafizikával kezdődő főiskolai tanfolyam hallgatója. Ekkor Budai Ézsaiás tizenhat esztendőskor volt, és apátlan-anyátlan árva. A maga erejéből és a Kollégium támogatásából kellett magát fenn-

tartania. Tanárai képzett, hirneves tudósok voltak: Hatvani István, Sinai Miklós, Szathmári Paksi István és Csákvári Varjas János. Négyőjük közül minden bizonnyal Sinai Miklós gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akinek előadásai nyomán egész életére megszerette a történelmet, a klasszikus nyelveket és irodalmat. Ugyancsak Sinai kedveltette meg vele a könyveket és a könyvtárosi munkát.

A felsőbb tanulmányok első évét szép eredménnyel végezté. Az 1783. évi, május 28-i rangsorolásban tanulmányi szempontból harmadik azok között az ifjak között, akikkel együtt indult. A vele egykoruak közül Sárvári Pállal és Földvári Józseffel barátkozott. Az imént említett tanulmányi rangsorban, 1783. május 28-án Sárvári Pál mindjárt ötutána következett, negyedik volt, míg Földvári József a huszonharmadik helyen állott. /17/

Az idősebb diákok közül Mándi Márton István barátkozott vele. Mándi nehezen szenvedhette a kollégiumi vaskalaposágot. Ezért többször iskolai törvényszék elé került. Egyik nevezetes fegyelemsértése az volt, hogy egyik este, mint előimádkozó, az imaformából, amellyel a serény tanítókért és a kegyes gondnokokért kellett fohászkodni, szándékosan hagyta a serény és a kegyes jelzőt. A fegyelmi ügy tárgyalásakor dacosan azt felelte, hogy "szabad neki lelke érzelmeit kifejezni." Különben is a jelzők mellőzése csekély fontosságú és nem kell nagy dolgot csinálni belőle. Egyébként az oka is megvan rá, amiért a tanárokért való fohászkodásban a szép jelzőt elhagyta. Hatvani István professzor őt akasztófáravalónak mondta, holott ő sem tolvaj, sem gyilkos nem volt. A fegyelmi ügy hosszasan elhúzód-

dott. Végül 1786. január 17-én Domokos Lajos főbíró, Kisrhédei Rhédei Ferenc főgondnok, Fráter Pál népszónok, Domokos Imre városi jegyző, Báthori Gábor szénior és négy primárius diák jelenlétében, az esti órákban, a Kollégiumban, eddig soha nem tapasztalt külső beavatkozással, erőszakos módon, mind erkölcsileg, mind tanulmányilag rehabilitáltatott Mándi Márton István. Tanár egyetlenegy sem volt jelen. Megemlítjük még, hogy az esti vizsgáztatásnál a megszeppent szénior a legegyszerűbb kérdéseket tette fel Mártonnak, mégis, az szinte semmire sem tudott érdemlegesen megfelelni, vagy némely esetben cinikusan, megbotránkoztató módon válaszolt. Például arra a kérdésre, hogy "Vajon természet-jog szerint a soknejűség megengedhető-e?", Márton azt felelte: "Igen, ha valaki képes több nőt és gyermeket fenntartani." /18/

A Mándi körüli vitában már tulajdonképpen az egyház korlátlan papi vezetése és a világi befolyás élharcosai méretezték össze erejüket. Mándi személye igazában összeütközési pont volt. A sok évig tartó, elkeseredett küzdelem vége az lett, amint már Sinai életleírásában is említettem, hogy a világi befolyás hivei kerekedtek felül, és a papi párt fővezére, Sinai Miklós, püspöki székét és kollégiumi tanári állását is elveszítette.

A tanulmányai végéhez közeledő Budai az 1785-86. iskolai évben magántanító /privatus praeceptus/ lett H.Kovács József poétai osztályában. Ebbe az osztályba járt a 12-13 éves Csokonai. A költővé bontakozó gyermek Csokonai lelkiületére mély hatást gyakorolt mind Kovács József, mind a fiatal Budai Ézsaiás. Az anakreoni dalokhoz irt "Jegyzések és értekezések"-ben így emlékezik meg költői pályájának egyengetőiről: "Valamint gyerme-

ki elmémnek a gondolkodásra, képzelődésre és érzésre való első kifejtődését, különösen pedig a poéták olvasására és megizlelésére s magára a poézisre való hajlandóságonak jókori vezérlését Tiszt. T. Kovács József kőrösi prédikátor urnak, mint közönséges tanítómnak, és nagytiszteletű tudós Budai Ézsaiás eloquent. professzor urnak, mint magános oktatómnak köszönhetem." Egyébként Csokonai a kollégiumi élet alatt sokáig azt sem tudta, hogy költő legyen-e, vagy tudós? Budai nagy tudása és szorgalma elbűvölte. Eszményképét utánózva egy időben annyit tanult, hogy majdnem belebetegedett. /19/

Az 1786-87. iskolai évben Lőcsén tartózkodott Budai, hogy megtanuljon németül. 1787. áprilisában került vissza Debrecenbe. Április 26-án írta alá újból az iskolai törvényeket, mint a harmadik évfolyam hallgatója. Érdekes megemlíteni azt, hogy a tanítóskodásból, vagy máshonnan visszatérő diákok általában mindig néhány fokkal lejjebb kerültek a kollégiumi ranglétrán. Sok esetben tizennégy, tizenöt fokot is csusztak. Budai az egy évvel ezelőtt elhagyott helyen folytathatta diákpályafutását.

1787-ben a tiszántuli református egyházkerület főgondnokának, Rhédey Ferencnek a bátyja, Rhédey Lajos házasságot kötött Kátsándy Teréziával. Budai ezalkalomra, az 1787. évi Bécsi Magyar Muzsában /642-646 l./ lelkes hangú lakodalmi verset írt. A költeményből nem lett irodalomtörténeti nevezetesség. Kacska-ringós, dagályos, barokk poéma volt, teletüzdelve antik világbeli, inkább tudós, mint költői utalásokkal. Egy nagy haszon azonban mégis származott a versírásból. A hálás Rhédey Lajos

később Budai egyik legkészségesebb támogatója lett.

Budai Ézsaiás, mint felsőbb évfolyamos diák, először a nagyhirű kollégiumi könyvtárban tevékenykedett. Későbbi tudós munkásságának egyik alappilléreivé vált az ott töltött néhány hónap. Azután, részint még tanulmányai befejezése előtt, részint közvetlenül azután, a német és francia nyelvet oktatta. Azután egy évig a verselést tanulóknak, majd szintén egy évig az első évfolyamos, felsőbb tudományokat tanuló ifjaknak lett a köztanítója. /Publicus praeceptor/. Közben a könyvtárhoz sem lett hűtlen. A kollégiumi ranglétrán haladva előbb contrascriba, majd 1791-ben szénior lett. Ugyanebben az évben fosztotta meg a világi párt püspökségétől és katedrájától Sinai Miklóst. Helyette Budai Ézsaiás vette át a történelem, a görög és a római ékesszólás tanítását. 1792-ben a Domokos Lajos féle világi párt és a Kollégium támogatásával külföldi tanulmányutra indult.

2/ Külföldi tanulmányutja

Budai Ézsaiás Európa akkortájt legnevezetesebb, legszabadelvűbb egyetemére, a göttingai egyetemre vágyott. Göttinga a hannóveri fejedelemség fővárosa volt. A hannóveri fejedelem abban az időben a brit király volt. A virágzásnak indult angol világhatalomnak és kapitalista társadalomnak szabadabban gondolkodó, műveltebb polgárookra volt szüksége, mint a kapitalista fejlődés útján mégcsak elindult, sok tekintetben még a középkori feudálizmus nyügeivel bajlódó német fejedelemségeknek

és a Habsburg birodalomnak is. Ezért a hannoveri, göttingai egyetem szelleme sokkal szabadabb volt, mint Európa többi egyeteméé. A göttingai Georgia Augusta Egyetem tanárai a cenzura alól is fel voltak mentve.

Göttingában mindenki mindenről szabadon elmondhatta a véleményét. 1792-t irtak ekkor. 1789. július 14-e óta már majdnem három év telt el. A francia forradalom eszméi eljutottak Göttingába, és szabadon terjedhettek.

A Habsburg birodalomból ebben az időben nem igen engedtek volna diákot a göttingai egyetemre. Budai Ézsaiás azért úgy segített magán, hogy az 1792. március 30-án kelt utlevélkérelmében utja céljául a berni egyetemet jelölte meg, hivatkozván az 1791. évi XXVI. tc. által biztosított jogokra. Kérelméhez 1792. március 20-án Hunyadi Ferenc superintendens ajánló levelet adott. A kérvényt a helytartótanácshoz Szemere Ferenc ref. ágens nyújtotta be. Az ügy kedvező elintézését nyert 1792. április 13-án. Közben Budai már előbb, április 5-én elindult Debrecenből, nem Bern, hanem Göttinga felé. Budai Ézsaiásnak ezt a nem egészen egyenes eljárását, úgy látszik, abban az időben széltében gyakorolták a tanulni vágyó magyar ifjak. Onnan gondolhatjuk, mert 1796-ban a helytartótanács rendelettel szigorúan megtiltotta, hogy a külföldre igyekvő fiatalok máshová utazzanak, mint ahová utlevelüket kérték.

Az utlevélkényszerrel kapcsolatban meg kell említenem, hogy főleg a protestáns ifjak vágytak a Habsburg birodalom határain túl lévő egyetemekre. A katolikusoknak megfelelték a bi-

rodalom szüklátóköri főiskolái is. A protestánsok viszont másféle hitbeli meggyőződésük miatt kényszerültek messzebbfekvő felsőfoku tanintézetekbe. A törökvilág kezdődése után még az ország három részre szakadt állapotában sem volt semmi különösebb akadálya annak, hogy egy-egy magyar ifju külföldre menjen tanulni, ha akar. A török kiűzése után, különösen III. Károly és Mária Terézia igyekeztek minél nagyobb akadályokat gördíteni a tanulmányutra szándékozók elé. III. Károly alatt, 1725-ben vezették be az utlevélkényszert. Mária Terézia idejében, 1748-ban, az utlevél megadását nemességhez kötötték, s ezenkívül az utazni szándékozónak igazolni kellett, hogy rendelkezik annyi pénzzel, amennyi a tanulmányai befejezéséhez szükséges. Mindazonáltal, a nehézségek ellenére is mentek, akik szomjasták a tudományt. Aki utlevelet kapott, azzal ment, aki nem kapott, szökött. A pénztelenség nem számított. Sokszor fél országokat gyalogoltak végig szegény, tanulni vágyó diákok.

Budai, Debrecenből való elindulása után, Pesten, Bécsen, Prágán, Drezdán, Lipcsén és Hallén keresztül érkezett Göttingába, 1792. május 1-én. Éppen azon a napon, amikor az egyetemen az előadás megkezdődött. Utközben minden nevezetes dolgot megtekintett. Egy értékes könyvért, vagy egyéb szellemi kincs megszerzéséért még a nehezen összekuporgatott garasokat sem sajnálta a különben igen takarékos, egész tanulmányutja alatt példásan gazdálkodó Budai Ézsaiás.

Megérkezése után, 1792- május 1-én, azonnal munkához látott a lelkes ifju. Legelőbb is szállást keresett. Ez mind-

járt nem volt könnyű dolog. Göttingában sok igen előkelő, jól fizető diák tanult, és ez a tény eléggé felcsapta az árakat. Az előkelők közül elég például megemlíteni, hogy az 1786. esztendőben III. György angol királynak három gyermeke látogatta az európai híré göttingai professzorok előadásait. Budainak drága lakosztályra nem telt, de utolsó sem akart lenni. Ezért egy közepes minőségű szállás mellett kötött ki. Lakbér fejében félévre előre négy Lajos aranyat kellett fizetnie. Levelezéséből meg tudjuk állapítani, hogy a Göttingában töltött félesztendők alatt milyen studiumokkal foglalkozott, s kik voltak a professzorai. Közülük mint leghíresebbeket Heynet, Schlőzert és Spittlert említhetjük meg.

Budai tanulmányait jó diákhöz méltóan, nagy szorgalommal folytatta. Abban az időben az órák száma is sokkal terhesebb volt, mint ma. Nem tudom, mit szólna a mai tanár és diák, akik állandóan túlterhelés miatt panaszkodnak, - ahhoz a napirendhez, amiről például Budai Ézsaiás Benedek Mihályhoz Göttingából 1792. május 27-én címzett és keltezett levelében tudósít bennünket is.

"Reggel hat órától fogva hétig Historia Univerzalis. Spittternél, héttől fogva nyolctzig a három közelebbi Seculumoknak Históriája, ugyan tsak Spittlernél, nyolctztól fogva kilentzig Archeologia Heynénél, - kilentztől fogva tizig Logica és Methaphisica Federnél; tiztől fogva tizenegyig Jus Románium Hugónál; tizenegyedtől tizenkettőig a Classicus Autorokra való Critica és Hermeneutica Heynenél. Délután egész öt óráig otthon

olvasgatók, néha a Bibliothécába is elfordulok; öttől fogva pedig hallgatók Statisticát Schlötzernél; hattól hétig Encyclopedia Historicát, melybe a Diplomatica, Chronologia, Geographia, Heraldica és Numismatica vagynak Gatterernél."

A fentiekben nem, szól a mai szemmel nézve hajnali hat órakor kezdődő tanórák előtti felkelés, öltözés, reggelizés, szóval előkészülés munkálatairól. Naponta nyolc órán keresztül ült tanteremben. A közbeeső öt óra hosszát is az ebéd és csekély pihenés idején kívül hasznos tanulmányokkal, olvasgatással, könyvtárlátogatással töltötte. Az egyéb áldozatokon kívül még súlyos anyagi áldozatokat is követelt tőle a tanulás. Egyedül például Heyne: Archeologia Privatissimum Collegiumáért három Lajos aranyat kellett adni a tanárnak és egy aranyat a székhordozó szolgájának. A kollégiumot jellegénél fogva 12 diák hallgathatta volna, azért is volt olyan magas a tandíj. A valóságban azonban betöltött 35-40 hallgató is. Természetesen mindegyik megfizette a négy-négy aranyat. A Heynét egyébként rajongva bámuló és szerető Budai ennél a tudósításnál epésen megjegyzi, hogy Heynének nincs szíve kirekeszteni a studiumból a beözönlő sok hallgatót.

Budai a tervbevetett tanulmányát derék munkával elvégezte. 1794. tavaszán doktori vizsgára jelentkezett. "Commentatio de causis culturae tardius ad aquilonares, quam ad australes Europae partes proppgatae, quam..." címen nyújtotta be disszertációját, amit az egyetemen az 1794. július 26-án rendezett nyilvános vizsgán védett meg, és elnyerte a doctor philosophiae címet. A mű néhány oldal terjedelmű. Tárnya: Mi az oka annak,

Maşas ninkas blytė a lahi
selvet?
Valoban mien?

hogy Észak-Európa századokon át kulturában elmaradottabb volt, mint Dél-Európa, és sok szempontból még ma is az? Bizonyos fokig a kevésbé kellemes éghajlat. Az egymással való érintkezés kisebb lehetősége. Az is, hogy az Imperium Romanum északabbra már nem terjeszkedett, valamint a kereszténység későbbi felvétele. A Délhez képest még meglévő viszonylagos elmaradottságot azonban Észak már kezdi felszámolni, és lehetséges, hogy hamarosan kulturfölényre tesz szert Déllal szemben. Erre a lehetőség megvan, két igen fontos oknál fogva. Egyik az, hogy az északi népek a tudományokban is anyanyelvüket használják, és így a kultúra javai szélesebb néprétegek közkincsévé válhatnak. A másik pedig az, hogy az északi népeknél napjainkban /1794 !/ sokkal nagyobb a vélemény szabadság, mint a déli népeknél. /20/

Budai műve arról tanuskodik, hogy írója már magas szinten bírta a latin nyelvet, és igen tájékozott volt a nemzetközi tudományos irodalom legfrissebb termékeit illetően is. A disszertáció fejtegetései azonban nem eredeti meglátáson alapulnak.

Budai még a disszertációját megvédő nyilvános vizsga előtt rövid nyugateurópai körutra indult. Először Hollandiába ment. A deventeri egyetemen találkozott és barátságot kötött az egykori kollégiumi diák és szénior Csernák László professzorral. Csernák néhány év múlva bekövetkezett halála után értékes alapítványt hagyományozott a debreceni Kollégiumra. Deventer után Utrechtben és Leydenben időzött. Majd átkelt a Csatornán, és 1794. júniusában két hetet töltött Oxfordban, ahol Uri János volt hazánkfia kalauzolgatta. Uri Jánossal is szívélyes barát-

ságba került. Hollandiai és angliai utja után visszatért Budai Göttingába, ahol, - mint már említettük - 1794. július 26-án, nyilvános vizsgán nyerte el a Doctor Philosophiae címet.

3/ Hazatérése és itthoni pályafutása

A vizsga letétele után még két hetet töltött a fiatal tudós Göttingában. Göttingából előbb Braunschweigbe utazott, majd Salztalba, onnan Helmstedten, Magdeburgon, Brandenburgon, Spandaun és Charlottenburgon keresztül Berlinbe. Berlinből Potzdamba, azután Halléba, majd valószínűleg Erlangenbe, Nürnbergbe, Regensburgba, végül Passaubá vitt az utja. Onnan valamilyen dunai hajóval tért haza.

1794. szeptemberében már Debrecenben volt. A Kollégium tanárai és diákjai meleg szeretettel fogadták a messzeföldet járt ifju tudóst. Sinai Miklós tanszékébe 1794. november 1-én iktatták be. 1794. évi hazatérése után Budai Ézsaiás ismét belépett irodalomtörténetünk nagy, de tragikus sorsu alakjának, Csokonai Vitéz Mihálynak életébe. Budai szerepét Csokonai további életfolyásában sokan tulszigoruan ítélik meg. Nézzük mi az igazság ebben a perben?

Már az előzőekben említettük, hogy Budai az 1785-86. iskolai évben ismerte meg az akkor 12-13 éves Csokonai Vitéz Mihályt. Csokonai H.Kovács József poétai osztályában tanult, ahol az akkor 18-20 éves Budai privatus praeceptor volt. A

nagytehetségű fiatal tanító óriási hatást gyakorolt a gyermek költőre abban a tanévben is, és a későbbiekben is. Mikor külföldi utjáról hazatért Budai Ézsaiás, talán a leglelkesebb üdvözlője Csokonai Vitéz Mihály volt. Csokonai ekkor hetedik éves diák, és 1794. március 24. óta a poéták osztályának köztanítója, praeceptor publicusa volt. A fiatal költő magasztos örömversekben köszöntötte egykori mesterét és eszményképét:

"Admet nyájától Apollójukat
Nem várták úgy tanítványai,
S árván kesergő leányai,
Sirva vervén bágyadt lantjokat:
Mint amiként esdeklének
Eddig az óráig
Fiai e kis Tempének
Hozzád Göttingáig." /21/

A lelkesedés szavai csak úgy áradoztak Csokonai szájából Budai felé.

Egyes Budai életrajzírók ezzel az eseménnyel kapcsolatban azt állítják, hogy Csokonai ekkor még nem ütközött össze a kollégiumi hatóságokkal. Osztályában a tanulók rajongtak érte. S ahelyett, hogy a hideg leckétől idegenkedtek volna, az ő osztályába, mint theátrumra, egymást törve mentek. /22/

A valóság azonban más. Mást mond a kollégiumi 1782-1796-os Acta iudicialia kötete. Ennek tanubizonysága szerint az 1793. évi január 19.-i XIV. rendes ülésén az iskolai törvényszék

Csokonait nyilvános lecke mulasztásáért első ízben megintette. Az 1793. január 26.-i XVI. rendes ülés nyilvános lecke másodszori mulasztásáért nyilvános dorgálásra ítélte. Az 1793. június 9-i IX. rendes ülés hétköznapi templommulasztásért négynapi épületfogsággal sújtotta. Az 1793. szept. 7.-i XI. rendes ülés ugyancsak négynapi épületfogságra ítélte nyilvános könyörgés elmulasztásáért. Az elsorolt büntetések után valószínűleg egy időre Csokonai is megváltoztatta magatartását. Más-
képp nem tették volna praeceptor publicusnak, 1794. március 24-én. Néhány hónap múlva azonban, alighogy Budai Ézsaiás hazaérkezett, az elmúlt esztendeinél sokkal nagyobb mértékben fellángoltak a bajok. 1794. december 6-án megint az iskolai törvényszék elé került Csokonai. Mégpedig igen súlyos vádakkal. Osztályát nem vitte templomba, osztálya növendékeit a tantermében éjszakáztatta, velük mulatott, nótázott, pipált, ivott. Kihallgatása után aránylag igen méltányos ítéletet hozott az iskolai törvényszék. Utasította Csokonait, hogy orvosi igazolással bizonyítsa, hogy szervezetének ártalmas a templombajárás. Amiért az osztályteremben este 9 óra után ottmaradt, két legénnyel lejjebb degradálták. Amiért pedig késő éjszakáig magánál tartotta tanítványait, és eltűrte, hogy ott igyanak és dohányozzanak, ugyancsak két hellyel hátrábbsorolták, azzal a szigorú figyelemzetéssel, hogyha diákjait még az ítélet után is tovább rongálja, praeceptor állásától megfosztják.

1794. december 17-én ismét az iskolai bíróság elé került a költő. Ellene a következő vádakat emelték: 1/ Az esti könyörgésekre nem járt. 2/ A kötelező istentiszteleteken

nem vett részt. 3/ Nem igazolta orvosi bizonyítvánnyal, hogy testi állapota miatt nem járhat templomba. 4/ A Kollégiumból a rektor engedélye nélkül szokott kijárni. 5/ Diákjaival iszik. 6/ Somogyiné főzőasszonyt tisztességtelen szavakkal illette. 7/ Megsértette nemes Király András urat. 8/ Növendékeivel tovább folytatja az éjszakázást.

December 17-e kihallgatásokkal telt el. Ugyszintén 18-a is, de ekkor még további vádpontok is merültek fel. Nevezetesen: Csokonai Mihály a tanítási órákat a classium inspector engedélye nélkül, a rendtartás ellenére el szokta hanyagolni. 10/ A december hatodiki ítéletnek megfelelően nem jár templomba, fennmarad az osztályteremben és tanítványait is éjszakáztatja. 11/ A tanulók erkölcsét rontja, alkalmat nyújtván nekik magával együtt lerészegedésre, a táncolásra, és a dohányzásra. 12/ Csokonai Mihály a tanítványait tiltott napokon és órákon fuvo-láztatta. 13/ Clarissimus Szilágyi Gábort bizonyos szatirikus irással kigunyolta.

1794. december 19-én az iskolai törvényszék ítéletet hozott, bár Csokonai kihallgatása közben annak illetékességét többször is kétségbevonta, mivel ő ügyével a püspökhöz fordult. Ennek ellenére az ítéletet előtte felolvasták. A büntetés a következőkből állott: 1/ Megfosztották publicus praeceptorí állásától. 2/ Tíz legénnyel hátrábbvetették. 3/ Kötelességévé tették, hogy a legközelebbi iskolaszéken a megsértett Szilágyi Gábor professzort minden guny nélkül a széniorától előzőleg jóváhagyott beszéddel kövesse meg.

Az 1795. év február havának meg nem határozható napján tartott XVII. iskolaszéki rendes ülésen Csokonai Vitéz Mihály tényleg felolvasta bocsánatkérő levelét, s miután azt az iskolaszék és a jelen volt Szilágyi Gábor professzor is megfelelőnek találta, átnyújtotta a sértett tanárnak, s ezzel az ügy, úgy látszott, befejezést is nyert.

Azonban 1795. június 20-án ismét össze kellett ülnie az iskolai törvényszéknek. Ezuttal VIII. ülését tartotta, az akkori rektornak, Budai Ézsaiásnak elnöklete alatt. Csokonai nem volt jelen. Ezért távollétében született meg a határozat:

1/ Mivel tanulói kötelessége alól magát kivonta, a tanuló minden jogától most már nem saját akaratából, hanem iskolaszéki határozatból fosztassék meg és közösittessék ki.

2/ Ettől a Kollégiumtól soha semmi bizonyítványt vagy ajánló levelet ne nyerjen. És

3/ Mivelhogy félni, lehet, hogy az ő gondolkodása a fegyelem tekintélyét harapódzó ragályként megrontja, a Kollégiumba való belépésben akadályoztassék meg és a tanulóknak minden vele való barátkozás és társalgás tiltassék meg. Végül

4/ ez ítélet a tanulók előtt a coetus házában amaz intelem hozzáadásával nyilvánosan olvastassék fel, hogyha valaki innen való távozásakor bucsubeszédet akar tartani, beszédét előzőleg betekintés végett a Kollégium előljáróinak átnyújtani kötelessége legyen. Ez ítélet meghozatala után az ő kihágásaihoz új vád járult, mert a kecskeméti egyház előljárói a clarissi-

...
...
...
...
...

Iskonair not an other's
own Budding?

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...
...
...

mi domini professzoroknak megírták, hogy ugyanezen Csokonai-
nak Kecskeméten az alumnusok fenntartása céljából 72 ezüst fo-
rintot adtak át. De ő ez összeget nemcsak hogy nem szolgáltatatta
át, ahogy kötelessége lett volna, hanem magánál rejtegette,
vagy Pesten és más helyen szétszórta és elfecsérelte anélkül,
hogy felőle valakinek egy szót szólt volna. Ezzel a cselekedet-
tével, azonkívül, hogy sok tanulónak hitelét, melyet eddig a
külföld is nagyrabecsült, megrontotta, magát gyalázatosság, sőt
tolvajlás vádlottjává tette." /23/

Mi adott erre a szigorú ítéletre okot? Mint az előzőek-
ben láttuk, Csokonai sok fegyelemsértést követett el, amikért
a pedagógiai fokozatosság elvének is megfelelő büntetéseket ka-
pott. Sőt azok a büntetések enyhék is voltak. Semmilyen kor
semmilyen iskolája nem hagyná megtorlatlanul a szabályai ellen
elkövetett olyanfokú szándékos kihágásokat. Az 1794. évi, de-
cemberi nagy vihar után még lehetett volna mód a megváltozásra.
A Szilágyi Gábor professzor ellen elkövetett súlyos inzultus
is békés befejezést nyert, miután a költő a sértett tanárt
1795. február havában kiengesztelte.

Csokonai beteg teste, semmi megkötöttséget nem tűrő
lelke azonban csak néhány napig tudott alkalmazkodni a kollé-
giumi szabályokhoz. Hamarosan, a jegyzőkönyvekből pontosan meg
nem állapítható, újabb fegyelemsértéseket követett el. Ezeken
a kihágásokon kívül még egy nagyon súlyos hibát is elkövetett.
1795. húsvétján Halasra ment legációba. Az ünnepi követ diák-
nak a legáció után kötelessége volt elszámolni a Kollégium szá-

mára juttatott adományokkal. Csokonai azonban husvét után nem tért vissza, hanem Pestre és Budára indult. Közben Kecskeméten is megfordult, ahol ugyancsak kapott mintegy 72 ezüstforintnyi ajándékot iskolája számára. Május 20-án reggel, a budai Vérmezőn végignézte Martinovicsnak és társainak kivégzését. Hazatérése után csak többszöri szigorú felszólításra számolt el a halasi legáció bevételeivel. A kecskeméti adományokról hallgatott. Az iskolaszék maga elé idézte. Ő azonban az idézésre nem jelent meg. Csak június 15-én tűnt fel váratlanul az iskolában. Ekkor könyörgés után, felállt a nagy auditórium alacsonyabb emelvényére, és onnan bucsubeszédet intézett a jelenlévőkhöz. Beszédét magyar nyelven mondta, amit az iskolai szabályzat szigorúan tiltott.

Azzal is kihágást követett el, hogy beszédét előzetes jóváhagyás végett nem mutatta be felettes hatóságoknak. Az egész beszédet a tanári kar úgy vette, hogy a szerző lelkének felfuvalkodottságából fakadt, maga felől alaptalan illuziókat táplált, méltatlan sorsa miatt az iskolát vádolta, a Kollégiumban előadott tudományokat csufolta és annak törvényeit kigunyolta.

Ezek után nem csoda, hogy 1795. június 20-án olyan szigorúan ítélkezett a tanári kar, illetve az iskolaszék, az ülésen meg sem jelent Csokonai Vitéz Mihály felett. Az ítéletet Budai Ezsaiás elnöklete alatt hozta meg az iskolai bíróság. Az a Budai távolította el a költőt és keserítette meg hátralévő életét, akit mindig szeretett és csodált, Tizenkét-tizenhárom éves kora óta rajongó bámulattal tekintett rá. Még 1795. január 27-én, Ercsei Klárával kötött házassága alkalmából is lelkes hangu

köszöntő verset írt hozzá. Miért éppen ezt a szeretett Budai Ézsaiást jelölte a sors Csokonai végzetéül? És vajon csak a diák tartozik a tanárjának? A tanár nem tartozik semmivel annak a diáknak, aki szemmeláthatóan szereti, rajong érte? Nem kellett volna-e Budai Ézsaiásnak tennie valamit Csokonai érdekében, mégha olyan sok és súlyos vád volt is ellene? Bizony kellett volna. Annál is inkább, mert ő fiatal kora és nagy képzettsége miatt valószínűleg tisztában volt az ifju költő nem mindennapi tehetségével. Sajnos, a jegyzőkönyvekben nem találunk semmiféle bizonytságot arra, hogy Budai védelmébe vette volna Csokonait. Legfeljebb feltételezhetjük, hogy az előző, december 19-i, aránylagosan enyhe ítélet meghozatalában neki is érdeme lehetett. A Szilágyi Gábor professzort ért sérelem békés kiengesztelésében szintén. Hogy erőteljesebben nem vette Csokonait védelmébe, abban maga a költő is hibás. Segítséget tudomásunkkal nem kért a professzortól, hanem sértődötten kijelentette, hogy nem óhajt továbbra a Kollégium diákja lenni. A kiszabott büntetés a vétségekkel arányban állt.

Természetesen nem így ítélte meg a helyzetet Csokonai. A tüdővész csiráit már magában hordta. Beesett mellü, köhögős, gyenge idegzetű fiatalember volt. A kizárás nagyon elkeserítette. Ugy érezte, nemcsak a belsejében emésztő tűz az ellensége, hanem az egész világ az. Főképp a debreceni Kollégium és annak vezetői. Az ellene felhozott vádak egy részét nem fogadta el, más részéről azt mondta, hogy azok sem tették annyira méltatlanná, hogy át ne léphetné a Kollégium küszöbét.

Valóban. A későbbi esztendők, feledve Csokonai sok vété-
ségét, és szem előtt tartva nagyszerű életművét, úgy döntöttek,
hogy nemcsak a Kollégium küszöbét lépheti át, hanem a halha-
tatlanság küszöbét is.

Csokonai és Budai Ézsaiás históriájával kapcsolatban
érdekes még megemlékeznünk Jókai: "Eppur si muove" című regé-
nyéről. A főhős, Jenőy Kálmán alakja Kisfaludy Károly és Katona
József vonásaiból ötvöződött ugyan, de a Csittvári Krónika be-
szövésehez és a kollégiumi kizárási aktushoz az alapötletet
feltétlenül a Csokonai per adta Jókainak. Az elnöklő Járai Ézsai-
ás őkegyelme Budai Ézsaiás volna, alakját azonban az író fantá-
ziája teljesen megváltoztatta.

Budai további esztendői Debrecenben szorgos munkában
teltek. Tanított, iskolát szervezett, és egymás után írta a tu-
dományos művek egész sorát. 1795. után, házasságkötése és a
Csokonai per lezajlása után Sinai Miklós tanszékében működött
esztendőig. Nagyhatásu tanítónak, iskolaszervezőnek, és tudós
könyvirónak bizonyult.

1807-ben meghalt Szilágyi Gábor theológiai professzor.
Helyébe 1808-ban Budai Ézsaiást választották. Ekkor, ahogy ő
is megjegyezte, a földi tudományoktól kissé elfordult, és az
"égi tudományokkal" kezdett intenzívebben foglalkozni. 1813.
augusztus 2-án Diószegi Sámuel egyházkerületi jegyző költözött
el az élők sorából. Helyette megint Budai Ézsaiás lett alkal-
mas ember. 1813. október 4-én választották egyházkerületi jegy-
zőnek. 1821-ben az elhunyt Benedek Mihály helyett a debreceni

református ekklézsia első prédikátora lett. Végül, 1822. augusztus 9-én elérte azt, amire a kortársak feltételezése szerint is igen vágyakozott: a tiszántuli református egyházkerület püspökévé választották. /24/

Egy gyönyörűen felfelé ivelő életpálya áll itt előttünk néhány sorban. Ugy látszik, hogy minden akadálytól, göröngytől mentes volt. Ezt érzi az ember minden Budai Ézsaiásról írott életrajzból is. Az elmúlt évtizedek homálya azonban nagy harcot, küzdelmeket takarhat. Egy nagyeszű, simulékony modoru, de mégis vasakaratu ember küzdelmeit egy talán még gyermek vagy ifjkorban kitűzött cél elérése érdekében. Ezt bizonyítja egy nem régen kezembe került kéziratos könyv néhány sora.

A könyvet Könyves Tóth Mihály volt debreceni prédikátor írta, osztrák börtönben, a szabadságharc leverése után. Címe: "A tiszántuli h.v. reformált Superintendencia s ebben a Debreczeni ekklézsia hittani, szertartási és kormányzati szempontból 1817-től kezdve 1850-ig. Könyves Tóth Mihály". Megtalálható a Debreceni Református Egyházmegye levéltárában. Könyves Tóth Mihály, akit a szabadságharc alatt mondott prédikáció miatt előbb halálra ítélték, majd a halálos ítéletét súlyos várfogságra változtatták, 1790-ben született. Kortársa volt Budai Ézsaiásnak. Így tudósítása megbízhatónak tartható. A debreceni egyház életéről írott mintegy kétszázoldalas műve 147. és 148. oldalán a következőket írja Budai megválasztásáról: "Midőn superintendens Benedek Mihály helyébe superintendenst kellett választani, akkori főkurátor Péchy Imre mindent, mi tőle telt, elkövetett, hogy

Budai Ézsaiás akkor theológia professzor s egyházkerületi főjegyző ne választassék superintendenssé. Ily célból legelőször is az iránt hozatott superintendentialis határozatot, hogy professor ne lehessen superintendens. E határozat célját és sikerét megsemmisítette a debreczeni ekklesia az által, hogy Budai Ézsaiást elválasztotta prédikátorává. Azután oda dolgozott Péchy, hogy a debreczeni ekklesia veszesse el az egyházkerületi ügyekre nézve gyakorlott tulsulyát. Miután tehát az egyházvidékek esperesjeit és segédgondnokait felkészítette a debreczeni ekklesia ellen, azt igyekezett kivinni, hogy debreczeni prédikátor ne lehessen superintendens is egyszersmind, hanem, ha valamellyik ilyenné választatnék, hagyja el a debreczeni ekklesiát, s menjen máshová. Előre tudta, hogy Budai rá nem áll a debreczen elhagyására, s vélte, hogy így Budai ellen célzott ér. Ily körülmények közt superintendentiális gyűlésen nyilatkozatra szólítottak fel a debreczeni prédikátorok mind, "készek lennének-e azon esetre, ha őket érné a választás, elhagyni a debreczeni ekklesiát?" Budai kezdte meg a nyilatkozatot, mondván "hogy őt a debreczeni ekklesiához oly hálaérzet fűzi, melyet ő sohasem fog megsérteni, s noha ahoz, hogy superintendensségre ő választassék, legkisebb reménye sincs, mindazonáltal a jelen felszólításnak enged, s határozottan nyilatkozik, mikép, ha superintendensé elválasztatnék, készebb leendne erről mondani le, mint sem hogy a debreczeni ekklesiát elhagyja."

Már korábban, mint az 1805. év augusztus 11-én és augusztus 19-én keltezett igazgatósági levéltári iratok is bizonyítják, a Kollégiumi tanári kar igyekezett befolyásra szert

tenni a superintendentiális gyűlésen, követelve, hogy a professzorok is közgyűlési tagok legyenek.

A kérelem aláírói között szerény középső helyen ott van Budai aláírása is. Feltehetőleg azonban legnagyobb szerepe éppen őneki lehetett a folyamodvány szerkesztésének ötletében, ezzel is teret keresve egyéni érvényesülésének.

Budai Ézsaiást egyébként az előbb emlegetett egyházi tisztségek elnyerése után is mint jelentős tudóst tartotta számon a szellemi közvélemény. 1828-ban annak a tudományos küldöttségnek, amelyet a Magyar Tudós Társaság alapszabályai kidolgozásával biztak meg, tagjává választották. 1831-ben pedig a Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja lett.

Püspökké választása után egyébként tudós működése főleg abban merült ki, hogy korábbi műveiből bocsátgatott újra sajtó alá. Amiket még irt, azok főleg theológiai tárgyuak voltak.

1834-től már betegeskedett, és hamarosan ágynak esett. Hivatalában is rendszeresen Szoboszlai Pap István helyettesítette. A hosszú betegség az egykor daliás, szép embert teljesen összetörte. Élete vége felé már csak árnyéka volt önmagának. A legutolsó hónapokban hajdani ragyogó elméje is elhomályosodott, és öntudatát is elveszítette. Betegsége alatt hűséges, türelmes gondviselője volt felesége, akivel előbb a ragyogó életpálya gyönyörűségeiben, most pedig a nyomoruság poharában osztozkodott. /25/

1841. július 14-én délelőtt 10 órakor halt meg. Ugyanazon a napon, mint egykori szeretett és nagyrabecsült göttingai professzora, Heyne, 1812-ben.

V. fejezet

TÖRTÉNETI MŰEI

1/ Bevezetés és Magyarország históriája a mohácsi
veszedelemig

Budai Ézsaiás már úgy ment göttingai tanulmányutjára, hogy hazajőve Sinai Miklós örökébe lép. Sinai a Kollégiumban a történelmet, valamint a görög és római ékesszólást oktatta.

Természetes dolog, hogy Budai érdeklődését Göttingában főleg ezekre a tárgyakra irányította, és irodalmi működését is ezeknek a tárgyaknak a területén kezdte. Minket mindenekelőtt történelmi művei érdekelnek. Ezért először ezeknek ismertetését kezdem.

A történeti művek sorának megnyitását, úgy vélem időrendi sorrendet is tekintetbe véve, lehetne egy olyan munkával kezdeni, ami tulajdonképpen nem is a Budai Ézsaiásé, hanem a bátyja, Budai Ferenc szorgalmából összehozott anyag. "Magyarország polgári históriájára való lexicon a XVIII. század végéig." Három kötetben. A művet Nagyváradon, 1804-ben nyomatta ki Budai Ézsaiás, Máramarosi Gottlieb Antal nyomdájában. Ő a három kötetes munkát csak sajtó alá rendezte és előszóval látta el. Az előszóban megemlíti, hogy két ok miatt jelentette meg ezt a művet. Az egyik ok az elhunyt fivére iránt érzett szeretet és kegyelet. Ez azonban még nem volna elégséges arra, hogy egy ilyen terjedelmes alkotást nagy költséggel kiadjon. A főök az, hogy a munkát a tudomány szempontjából igen értékesnek és ok-

vetlenül publifikálándónak tartja. A polgári lexicon egyébként valóban lexicálisan, alfabetikusan, nevekhez kapcsolódva ad történelmet. Értékes adattárával ma is használható könyv történetkutatóknak.

A müről elmondottakon kívül azonban még valami egyebet is meg kell említeni. Budai Ferenc a debreceni Kollégiumban éveken keresztül tanítványa volt a szerencsétlen sorsu Sinai Miklósnak. Később Budai Ézsaiás is. Idők folyamán azután olyan tudományos körökben suttogott pletyka kezdett terjedni, hogy elsősorban a polgári lexicon, de talán Budai Ézsaiás később írott történeti művei is, Sinai Miklós évtizedek hangyaszorgalmával összegyűjtött, kéziratban lévő, nyomtatásban ki nem adott történeti adathalmazából születtek. A tudományos etikával össze nem egyeztethető módon. Erre céloz egykét sorban a mostani idők tudósai közül Révész Imre is, Sinai Miklós és kora című művében.

Ez a feltevés se nem cáfolható, se nem bizonyítható, mindaddig, amíg valaki azt a fáradságot nem veszi, hogy latin tudással jól felfegyverkezve és Sinai nehezen olvasható kéziratai olvasásába belegyakorolva magát, át nem tanulmányozza Sinai fellelhető hagyatékát.

A gyanura többek között az adhat alkalmat, hogy a két Budai éveken át Sinai irataival szabadon foglalkozó, kedvelt diák, belső munkatárs volt. A gyanu ellen viszont bizonyíték lehet először az, hogy mind a két fiu maga is igen éles elme, már mint diák is, sokakat ámulatba ejtő, nagytudásu fiatalember volt. A kortársak ilyen gyanuja távol állt tőlük. Erre bizony-

ság Gróf Széchenyi Ferencnek, a nagy muzeumalapítónak köszönő levele, amelyet Budai Ézsaiásnak küldött a Magyar Lexicon első kötetéért. A levelen keltezés nincs. A debreceni Kollégium levéltárában Budai Ézsaiás levelezése között található. Minden valószínűség szerint nem a Budai Ferenc féle polgári lexicon-ra vonatkozik, hanem Budai Ézsaiás magyar történelme első kötetére. A levél így szól: "Nagy Érdemü, Tiszteletes Professor Ur! Örömmel vettem e napokban a Magyar Lexiconnak első Darabját az Nagy érdemü Professor Urnak hozzám intéztetett ajánló = levelével együtt. Bötsös előttem ezen könyv, mint azon tisztességért, mellyel engemet a Munkának ajánlása által meg tisztelt, mint pedig és leg főképpen a jeles dolgok miatt, mellyek bene foglaltatnak. Én ezen szivess indulatját az Urnak, a mellyel hozzám viseltetett illendő tartozással köszönnén, ohajtva kívánok Professor Urnak állandó Erőt, és hosszú Egészséget, hogy módja legyen mentől hamarább a hátra lévő Részével Hazánkat gyönyörködtetni és Magyarainkat a Sok Szép Példának követésére, mellyek a könyvben találtatnak, gerjeszteni, anyai Nyelvünknek pedig gyarapításában a közönséges haszonra tovább is fáradozni. Hitesse el pedig magával az Ur, hogy nékem minden elől adandó alkalmosság kellemetes lészen, mellyel meg bizonyithassam, hogy méltó tisztelettel lészek. Tiszteletes Professor Urnak! Kész köteles és Szivess Szolgája Gróf Széchenyi Ferenc."

Az első történeti mű, ami igazán Budai Ézsaiás munkája: Magyarország históriája a mohátsi veszedelemig. Nyomatott 1805-ben, Csáthy György nyomdájában, Debrecenben.

A magyar történelem tárgyalását a hunokkal és az ava-

21.
Microda acaologia

rokkal kezdi a szerző. Már a kezdetnél is, de később is, lehetőleg mindig eredeti forrásokra utal. Az eredeti kutatók tanulmányozása könnyen ment Budainak, hiszen különösen a görög és latin nyelvekben igen otthonos volt.

A könyv elején mindjárt tudományos megalapozottsággal, de ugyanakkor kitűnő előadó érzékkel festi a nagy hun király, Attila jellemét, külsejét, tehetségét és szerencsáját.

A tizennegyedik oldalon, a catalaunumi ütközet végén, bepillanthatunk a nagy hódító, az "Isten Ostora", lelke legmélyebb zugába. A rettegett hun király, azt gondolván, hogy elvesztette a csatát, székérsáncába huzódik. Szinte gyerekesen fél az elfogatástól és megaláztatástól. Ezért arra készül, hogy magára gyujtsa mindent és megsemmisítse magát abban a szörnyű tűzben, amelyet ő szított fel igazságtalanul, minden igaz ok nélkül. /Mint ha csak Hitlert látnánk 1945 tavaszán, az összeomlás pillanatában, a berlini bunkerben!/ Nagy szerencséje volt Attilának, hogy Aetius nem mert gondolni a teljes megsemmisítésére.

A tizenötödik oldalon Rómához közeledik Attila, 452-ben. Itt a szerző mint valószínűtlen mesét említi azt a legendát, amely szerint az Attilához igyekvő, békét kérő Leó pápa feje felett karddal vagdalkózó égi lény jelent meg, és annak látása rémitette meg a hun királyt. Okosan, racionális okokkal megmagyarázza Attila visszafordulását. Nevezetesen azzal, hogy a hosszú háboruskodás után katonái olyasmire vetemedtek, amit azelőtt sohasem mertek volna. Zugolódtak, lázadoztak, sürgették a hazatérést, annyira, hogy már nyílt zendüléstől lehetett tartani. Azonkívül annak is hírére vette Attila, hogy Aetius nagy

hadsereggel délfelől fenyegeti a hun birodalom központját.

Budai korában már komoly kutatási eredmények tanuskodtak a finn-magyar rokonság mellett. Elsősorban az összehasonlító nyelvtudomány alapján. Érdekes, hogy ezeket a bizonyítékokat egyszerűen nem akarta tudomásul venni a filológus Budai. A negyvenharmadik oldalon és azt követően elég hosszadalmasan cáfolja a Lappóniában járt Sajnovits János jezsuita megállapításait. Nem is tudja az ember megérteni, hogy miért. Hiszen a korábban megjelent Közönséges Históriajában a latin nyelv görög eredetét, Vergiliusnak a latinok eredetéről vallott felfogását mintegy igazolni akarván, éppen a Sajnovitséhoz hasonló módszerekkel kísérli bizonyítani. A finn rokonságot minden bizonnyal csak azért utasította el olyan nagy pátoSSzal, mert úgy érezte, ^{12 17} hogy nemzeti öntudatunkat csorbitaná a "halszagu finnekkel" való atyafiság. Ezért célja érdekében nem vette tudomásul a sok tekintetben helyeselhető nyelvi érveket.

Az ötvenegyedik oldalon megint a nemzeti öntudatot akarja ébresztgetni azzal, hogy Anonymusra hivatkozva a magyarok oroszföldi hősiekedését emlegeti. Őseink Kievig nyomultak előre, és csak az oroszok kérlelésére fordultak nyugatra.

A kilencvenedik oldalon a Simeon elleni szövetségről olvasunk. Az esemény 888-ban történt. A szövetséges társ VI. Leó görög császár volt.

892-ről, az Arnulffal kötött szövetségről is úgy ír, ahogy azt a mai tudományos kutatás is vallja. A honfoglalás leírása szintén megbízható forrásmunkák alapján történt.

Nagyon érdekes Budai beszámolója a kereszténység terjedéséről Magyarországon. A római katolikus történetírók hallgatnak arról, hogy hazánkban először a kereszténységnek nem a nyugati formája, hanem a keleti változata kezdett terjedni. Igaz, hogy a hivatalos egyházszakadás csak 1054-ben történt meg, de már 476 óta, a Nyugat-római Birodalom bukásától kezdve egészen más arculata kezdett kialakulni Keleten a kereszténységnek, mint Nyugaton. 1054. csak pontot tett az elszakadási folyamat végére. Eppen ezért már a tizedik század végén és a tizenegyedik század elején is nyugodtan beszélhetünk a kereszténység keleti és nyugati formájáról. Műve százötödik oldalán azt a történeti tényt ismerteti Budai, hogy Taksony idejében Bulcsu vezér a Bánátban, Gyula vezér pedig Erdélyben a keleti kereszténységhez csatlakozott és birtokukon a kereszténység keleti formája kezdett terjedni. Még Géza fejedelem udvarában is eleinte a keleti kereszténység terjedt, hiszen felesége az erdélyi Gyula vezér lánya, Sarolta volt. /Lásd 107.old./

I. István érdemeit helyesen méltatja. Helyesli és haladó lépésnek tartja a kereszténység terjesztését, a királyi birtokok felosztását megyékre, az udvari méltóságok felállítását, a bölcs törvényeket, Erdély szorosabb egyesítését az ország többi részével. Hibául rója fel azonban I. Istvánnak, hogy egyszersmindenkorra nem rendezte a trónöröklés kérdését. Ebből később sok baj, testvérháborúság származott. /121. old./

Péterrel kapcsolatban elmondja, hogy a ménfői csatavesztés után Aba Sámuel elfogatta és kivégeztette. Más források szerint Aba Sámuel elesett a harcban. /129.o./

I. László egyik legnagyobb érdemül, igen helyesen, azt hozza fel, hogy VII. Gergely pápa elnyomó kísérleteinek tudatosan és eredményesen ellenállt. /141. o./

Könyves Kálmán nagyon jól tette, hogy az első gyűlevész keresztes hadat szétverte. Bouillon Gottfried rendezett és fegyelmezett hadseregét átengedte, sőt élelemmel segítette is. A szükséges óvatosságról azonban nem feledkezett meg. /154.o./

Álmosnak és fiának megvakittatását kegyetlen cselékedetnek tartja. Helyesli azonban felvilágosodottságát és a pápai befolyással szemben tanúsított ellenállását. Kiemeli, hogy Kálmán nem sürgette a coelibátus törvény végrehajtását, és ragaszkodott az investitúrajoghoz is. /157.o./

II. István oktalan háboruit igazságtalanoknak tartja. Megemlékezik II. István korában kunok letelepítéséről a Kiskunságban. /162. old./ Helyesen ítéli meg Mánuel mesterkedéseit a trónkövetelők támogatásában. /168 o./ III. Béla uralkodásáról sok tekintetben ma is helytálló ítéletet mond. /172.o./ II. András és IV. Béla uralkodói ténykedését szintén helyes politikai meglátással elemzi. /192. o./ Kun László korának olvasása közben meglepődik az ember azon, hogy az 1278. évi morvamezei csatáról nem emlékezik meg Budai. Pedig ez jelentős világtörténeti esemény volt. A magyarok balszerencsájukre segítettek lerakni a Habsburgház világhatalmának alapjait. III. András korának és az interregnum idejének leírása érdekes és helytálló. /196. o./ III. András halálának évét 1300-ban jelöli meg.

Károly Róbert felvilágosult intézkedéseit, a tüzesvas

és forróvíz próbák megtiltását helyesli. A Zách család ellen elkövetett szörnyű bosszuját azonban igazságtalannak és kegyetlenné tartja. Ugyancsak, a mi definiálásunknak is szószerint megfelelően igazságtalan háborúnak nevezi Károly hadjáratát Bazarád oláh fejedelem ellen. /203 és követk. old./

I. Lajost, különösen a 210. oldalon, valósággal magasztalja a magyar imperium kiterjesztéséért. Olasz hadjáratairól elismeri, hogy eredménytelenek voltak, azonban szerinte nagy szolgálatot tettek a kultúra terjesztése érdekében. Kiemeli a pécsi egyetem alapításának jelentőségét. Szerinte az egyetem a mohácsi csata idejében még virágzott. 1526. augusztus 29-én a sok jeles magyar vitéz között 300 pécsi egyetemista is harcolt a török ellen. Megemlékezik az író az Ősiség és Kilenced törvényekről. Valószínűleg a Zách család tragédiája miatt nyugtalanodók csillapítására hozta Lajos azt a törvényt, hogy az apa bűnéért nem lehet büntetni a fiát. Lajos lehetővé tette azt is, hogy kismesek is elnyerhessenek bármilyen hivatalt. Nagytudásu, tudományoszerető ember volt I. Lajos. Éppen nagy tudása miatt sokan Ördögös Lajosnak is nevezték. Az író nem emlékszik meg I. Lajosnak a törökök ellen vívott harcáról, a Balkánon.

Zsigmond szertelen természetét, személyisége erényeit és hibáit helyesen értékeli. /249. o./ Tudósít a budai egyetem alapításáról 1388-ban. Zsigmond tudományoszeretét még egyebekkel is bizonyítja. Sajnálatos, hogy nem ír a Zsigmond uralkodása végén kitört erdélyi parasztfelkelésről, sem az előző években lefolyt huszita mozgalomról sem.

Hunyadi Mátyás korát részletesen és jól ismerteti. Megkapóan mutatja be Mátyás vonzódását a tudományok iránt. Helyteleníti azonban viselkedését Podichrád Györggyel, Szilágyi Mihállyal és Vitéz Jánossal szemben. /288. o./ Mátyás kulturális alkotásai közül megemlékezik a Corvinákról, 1467-ben az Istropolitana Academia alapításáról előbb Pozsonyban, majd Esztergomban, a budai csillagvizsgáló létesítéséről, 1472-ben nyomda állításáról és Mátyás tervéről, amellyel négy fakultásos egyetemet akart Budán létrehozni, de meghalt.

Erdekes olvasnunk azt, hogy Mátyás utóda, II. Ulászló, milyen esztelenül viselkedett, amikor először meglátta Mátyás palotáját.

A mohácsi csatavesztés miatt Zápolyát egyáltalán nem okolja, inkább csak Tomori Pált.

Mielőtt az első kötet ismertetését befejeznők, meg kell emlékeznünk arról, hogy miképpen ítélte meg Budai Ézsaiás az 1514-es parasztfelkelést. A kor szellemének megfelelően paraszt támadásnak bélyegzi a parasztság hősi erőfeszítését, amellyel ki akarta magát szabadítani a földesurak jármából. II. Ulászlónak valóságos és örökre fennmaradó dicséretére szolgál, hogy a népelnyomó Tripartitumot megerősítette. A felkelés leverése utáni szörnyű megtorlást azonban elítéli a szerző. Zápolya kegyetlen bosszujáról azt írja, hogy azt irtózás nélkül nem lehet olvasni, és az gyalázatjára van az emberi nemzetnek.

Budai Ézsaiás háromkötetes magyar történeti művéből ez az első kötet a legjobban sikerült. Sikerének egyik titka az,

hogy ez a rész még mentes attól a szinte vazallusi alázatos hangtól, ami a másik két kötetben végigvonul, a Habsburgok irányában. Ez érthető is. Magyarországon a Habsburgok uralma 1526-ban kezdődik. Az addigi eseményekben nincsenek benne, tehát nem is kell őket dicsőíteni. A legrégebbi időktől kezdve 1526-ig szabadon írhatta Budai Ézsaiás Magyarország történetét. Ugy, ahogy a valóságot kinyomozhatta a kutatókban. Nem kellett félnie a cenzura különösebb beavatkozásától.

A Magyarország históriája első kötetének további nagy érdeme, hogy szerzője magyar nyelven írta. A közvetlenül előtte működő Sinai Miklós még latinul szerkesztette kézíratait és latinul tartotta előadásait is. Persze, közbejött II. Józsefnek és rendszerének bukása. A magyar lelkiességnek egy hirtelen fellángolása, amely az erőszakos németesítés visszahatásaképpen mostmár a latinnak is hátat akart fordítani és uralkodóvá akarta tenni a nemzeti nyelvet, irodalomban és tudományban egyaránt. Csakhogy a rövid fellángolást lelohasztották a francia forradalom eseményei és azok következményei. Még a Martinovics-féle szervezkedés és annak elbukása után is megszülethetett a debreceni Kollégiumban, 1797-ben az a törvény, amely az oktatásban uralomra juttatta a magyar nyelvet, elsősorban Budai és Domokos Lajos hatására, azonban alig lépett életbe a törvény, máris megindult ellene a visszahatás. Ez végül az 1804-es, ugynevezett

Almosdi Ratioban győzedelmeskedett. Nemcsak a magyar nyelvűség elve bukott el, hanem az egész oktatás visszavédlett klasszikus rhetorizálássá. És Budai ennek ellenére 1805-ben kiadta magyar nyelvű történeti tankönyvét.

Lehetne sok hibáját felhozni a könyvnek. Azt, hogy nehézkes, döcögő a stilusa. Azt is, hogy iskolai tanulásra túl aprólékos, jegyzetekkel tulságosan megtűzdelt.

De ezeknél a hibáknál nagyobb súlyt nyom a serpenyőbe az érdem oldalán az, hogy magyar minden sora. Magyar nemzeti öntudatot éleszt. Szerzője belátta azt, hogy kora tanulóifjúsága már nem hajlandó úgy elsajátítani a latin nyelvet, mint néhány évvel ezelőtt ő és diáktársai. Ezért meddő kísérlet latinul beszélni hozzá, főleg pedig tanulásra latinnyelvű tankönyvet adni a kezébe. Adott hát magyart. Ő maga is tisztában volt könyve fogyatékoságaival, de azt gondolta, inkább ilyen, mint a lélekölő jegyzetelés.

Összegezve az első kötet érdemeit, azt mondhatjuk, hogy korában megbecsülést érdemlő, lelkiismeretes, tudós munkával összeállított történeti mű volt. Történelemszemlélete, ítéletei kora általános színvonala felett állottak. Igaz, hogy Budai, mint korának embere, a múlt eseményeit korának szemszögéből nézte, de álláspontja feltétlenül emelkedettebb volt, mint kortársaié. Jó példa erre éppen az imént emlegetett Dózsa-féle parasztfelkelés ismertetése.

2/ Magyarország históriája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig

Budai magyar történeti művének második kötete: "Magyarország históriája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda vissza-

vételéig." Megjelent 1808-ban, Debrecenben. Nyomtatta Csáthy György.

A mű tulajdonképpen a magyarországi protestántizmus elterjedésének és hősi küzdelmeinek ismertetése 1686-ig. A könyv elején a mohácsi csata szomorú, utolsó akkordjait halljuk. A szerző nem veti fel Zápolya felelősségét a mohácsi csatavesztés miatt. Azt azonban megemlíti, hogy Szapolyai több, mint huszezer emberrel tétlenkedett a délvidéken. Az újabb történeti kutatások szerint talán negyvenezer főt is számlált a vajda hadserege. Több katonája volt, mint II. Lajosnak.

Lehet-e gondolkodó magyar fő és érző magyar sziv Mohács óta, amely nem kárhoztatta vagy legalábbis felelőssé nem tette volna a tragikus augusztus 29-ért a nagyravágyó Zápolyát?

Budai azonban érthető okokból a Mohács nyomán született Habsburg elnyomásban csak alkalmat láthatott az örök Habsburg barátságra és atyai gondoskodásra. Így különösebben nem volt oka, Zápolya ostorozására. Annál bővebben áradnak tollából a Habsburgokat dicsőítő szavak.

I. Ferdinánd, a szelid, kegyes fejedelem alatt szabadon terjedhetett a protestantizmus. Miksa is különös hajlandóságot tanusított a protestánsok iránt. A Habsburgokat dicsőítő szóáradat közben azonban nem feledkezik meg arról sem, hogy bemutassa az utókornak a hazájáért hős Leonidasként meghaló Zrinyi Miklóst, vagy a nagyszerű Báthory Istvánt. Bocskai István szabadságharcát zendülésnek nevezi, azonban az események ismertetéséhez azt is hozzáteszi, hogy van, aki így, van aki úgy mondja el a dolgokat.

A rosszszemlékű I. Lipót uralkodásának ismertetésénél is nagy diplomata Budai. Mindazt a sok kárhozható valót, amit az uralkodó cselekedett, tulajdonképpen nem ő tette, mert ő szelid és jószívű ember volt, hanem a rossz tanácsadói birták azok végrehajtására. Más körülmények között egész másképpen cselekedett volna. Általában a Habsburgok minden nemzetpusztító intézkedése nem a királyok jószívéből pattant, hanem a gonosz tanácsadók sugallták. Budai Ézsaiásnak ezek az okfejtései nagyon hasonlítanak Deák Ferenc husvéti cikkének diplomatikus manővereihez.

A nagy erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György méltatása nem merész. Thököly Imre felkelését is eléggé Habsburg szempontból bírálja.

Magyarország története II. kötete ma már főleg mint protestáns egyháztörténeti kutforrás méltatható. Magyar történetmagyarázata tulzatosan magán viseli a hűséges Habsburg hódolat bélyegét. Mindamellet sok értékes, ma is felhasználható adatot tartalmaz.

3/ Magyarország históriája, melyben a felséges Ausztriai Ház örökös uralkodása forgolódik.

Budai magyar történeti művének III. kötete: "Magyarország históriája, melyben a felséges Ausztriai Ház örökös uralkodása forgolódik." 1812-ben jelent meg Debrecenben, Csáthy György nyomtatásában.

A "felszabadító" háborúk befejezése után az lett a

Habsburgok álláspontja, amiről már korábban félt a nagy hadvezér, költő és államférfi, Zrinyi Miklós, hogy ők szerezték meg maguknak ezt a területet, és akár tetszik nekünk, akár nem, Magyarország az övék, és örökségképpen száll apáról-fiúra a dinasztiaiban. Ez 1687-ben országgyűlés által elfogadott törvény lett.

Nagyon figyelemreméltó tény, amihez hasonló már az előbbi kötetben is többször megmutatta, hogy Budai minden, szinte vazallusi Habsburg hűség mellett is lelkében igaz magyar, a törvény országgyűlési ellenzékének ismertetése. Ugyanitt lehet megemlíteni azt is, hogy az író felhívja az olvasó figyelmét az új királyi eskümintára, melyből az Aranybulla 31. pontja, a *ius resistendi*, kimaradt. A kihagyott cikkelyt, nehogy valaha feledésbe mehessen, ezalkalommal még egyszer, szóról-szóra ismerteteti a szerző.

A továbbiakban igen terjedelmesen és részletekig menő pontossággal ismerteti Budai Erdély történetét. Rákóczi szabadságharcának leírásakor rámutat a nép szörnyű helyzetére, ami nagy szerepet játszott az események megindításában. Általában őszintén megírja a tényeket, vigyázva mindig a Habsburgok érzékenységre. /Gondoljunk például Rákóczi távozására 1711-ben, és Károlyi Sándor szerepére./ /86-88 o./

III. Károly uralkodásából, mint legfőbb eseményt, az 1722-23. évi törvényt emeli ki, aminek következtében az örökösödési jog mostmár a Habsburg ház nőágára is átszállt. Nem áll módjában megvilágítani III. Károly káros intézkedéseit. Például

a protestánsok ellen hozott sérelmes intézkedéseket, az ország területének szétdarabolását a divide et impera elven, stb.

Mária Terézia korából bőségesen tudósít az örökösödési és a hétéves háboru lefolyásáról. A mai olvasó hiányolja ezeken a lapokon, hogy minden kötelező Habsburg hódolat mellett valahogy miért nem juttatta kifejezésre azt a hálát is a szerző, amivel a királynő a hős magyaroknak tartozott volna trónja és birodalma megmentéséért. Mária Terézia elnyomó, gyarmatosító politikájára mégcsak távolról sem céloz.

II. József személyét nagyra értékeli Budai. Elsősorban az Edictum Tolerantiae miatt. Dicséri felvilágosodottságát. A nagy király már fiatalon bejárta birodalmát, inkognitóban, hogy népét és földjét megismerje. Járt Debrecenben is.

II. Lipót rövid uralkodásában nem érzi meg a szerző a későbbi, a francia forradalom és a napóleoni háboruk miatt néhány évtizedig szunnyadni kényszerülő, reformkor előszelét.

A történeti mű I. Ferenc király korával végződik. Értesülünk a francia háboruk menétéről, valamint Martinovicsék szövetkezéséről és bukásáról is. A napóleoni háboruk még folynak, amikor a szerző a történetében elérkezik napjaiig.

Budai Ézsaiás történeti műve harmadik kötetének fogadtékosságaként említhetjük a tulzott hódolatot a Habsburg dinasztia iránt. Ez azonban a kor követelménye volt, s mintegy palástul is szolgálhatott azoknak a dolgoknak igaz megmondására, amelyeket a debreceni Kollégium és az ország több tanintézetének diákjai is vártak. A szerző például látszólag elítéli Rá-

kóczi zendülését, mégis 60 oldalon át tárgyalja azt, a megtörtént eseményekhez mindig hűségesen ragaszkodva. Sokszor idéz is Rákóczi francia nyelven megjelent emlékirataiból. Vagy előbb egész fellelkesülten ír Zrinyi Ilonáról, aki férfiúi bátorsággal oltalmazta a munkácsi várat, a császári hadak ellen.

Budai magyar történeti műveinek ismertetését és méltóságát befejezhetjük azzal, hogy azok legfőbb érdeme a magyar nyelv használata a történettudomány terén. Budai, aki a latin nyelvet olyan jól bírta, mint kortársai közül talán senki, nem helyezkedett a tudós nagyképűség álláspontjára. Nem írt latinul. Ugy érezte, hogy azoknak a diákoknak vétek latin tankönyvet adni a kezükbe, akik még sok esetben küszködnek a latin nyelv nehézségeivel. Magyar történelmet nem latin nyelven, hanem magyarul tanuljanak. Így a tanulás kellemesebb és eredményesebb is lesz.

A Magyarország Históriája másik érdeme az, hogy különösen a II. és III. kötet, minden kötelező Habsburg dicséret ellenére is hangot tud adni az igazságnak és a hazafias érzelmeknek.

4/ Közönséges história

Budai Ézsaiás történeti művei közül időrendi sorrendben először a "Közönséges História" jelent meg 1800-ban, Debrecenben. Ezt is Csáthy György nyomtatta. Második kiadását 1811-ben érte.

Nem csoda, hogy előbb egyetemes történetet írt Budai,

annak is az ókori szakaszát. Hiszen minden eddigi iskolás műveltsége, főleg pedig a göttingai tanulmányai, elsősorban az antik világ felé fordították tekintetét. Művét nem latinul, hanem magyarul írta. Vezérelve most is az volt, mint később a magyar történet írásánál. Hogy nincs értelme latinul előadni az olyan diákoknak, akik még nem otthonosak a latin nyelv használatában.

Előszavában arról ír, milyen szoros kapcsolat van a történelem és az irodalomtörténet között. Az ókori történetet az ókor költőinek és íróinak munkáiból ismerhetjük meg. /Heyne hatása/ A mű bevezetésében továbbá arról ír a szerző, hogy elsősorban az egész emberi nemre kiható nagy változásokat akarja előadni, valamint a kulturák születésének és elpusztulásának okait fogja ismertetni.

A történeti munka első fejezetében az ethnographica és synchronistica methodus előnyeinek és hátrányainak felsorolása után ismerteti a régi és az újabb közönséges história írókat.

A második fejezet az özönviz előtti história. Teljesen biblikus szemlélet alapján ad benne őstörténetet.

A harmadik fejezetben az emberi nem és a világ keletkezésére vonatkozó természettudományos álláspontot ismerteti. Tovább azonban a mózesi felfogást védi.

A tizedik fejezetben nagyon érdekes az emberiség születésének magyarázata az első emberpártól, Ádámtól és Évától. Itt határozottan állást foglal amellet, hogy a szerecsen vagy a rézbőrű is az első emberpártól származik. Csak az éghajlat

változtatta meg a bőrük színét. Nem alávalóbbak, mint mi, hiszen velünk közös ősektől származnak. Az értékük, a becsük, ugyanaz, mint a miénk. A mi szociálista felfogásunk szerint is nagyon haladó álláspontot foglalt el ebben a kérdésben Budai Ézsaiás. A tizenegyedik fejezetben még az Édenkert valóságos létezésének bizonyíthatásával is az előbbi felfogást védelmezi.

A további fejezetekben a bünbeesésről, az Édenkertből való kirekesztésről, az emberek hosszú életkoráról és bizonyos mesterségek feltalálásáról szerzünk tudomást. Majd jött az özönviz. Az utána következő korokat is biblikus szemlélettel tárgyalja a szerző. Mózes, a Birák, Sámuel, a Próféták könyveire, mint leghitelesebb dokumentumokra hivatkozik. Érdekes olvasnunk a Veres tengeren való átkelés történetét. Részben természettudományos alapokból kiindulva ismerteti a csodálatos átjutást, részben pedig nagy teret enged az isteni gondviselésnek is. A főniciaiak írás és pénzfeltalálását dicséri, és okának a természetes szükségletet mondja. /Kereskedő nép/ Dicséri azokat a népeket, akik öldöklő fegyverek forgatása helyett ilyesmiben remekelnek. A később következő sorokban viszont elítéli a főniciaiak emberáldozatait, családságait, emberlopásait.

Babilonia, Asszírria, Média, Egyiptom és Főnicia történetének ismertetése után a perzsák, zsidók, indusok, kínaiak, szkiták, és görögök történetét veszi sorra. Nagyon érdekes a római történeti rész. Róma története szerinte mesés, mitikus. Megbizhatatlan szájhagyomány alapján irták későbbi korok fiai, akik a kialakult történeti helyzethez, az elgondolásaikhoz leginkább megfelelő királytipusokat szülték, párszáz évvel az il-

lető történeti kor után. Összehasonlító nyelvészkedéssel bizonygatja a szerző, hosszú oldalakon keresztül a latin nyelv görög eredetét, és azt tudományosan elfogadhatónak tartja. Később, Magyarország Históriája írásakor másoknak a magyar finn-ugor rokonság mellett tanuskodó ilyen érveit elveti. A pun háborúk közül különösen a harmadikról megállapítja, hogy igazságtalan volt.

A mű vége felé figyelemre méltó Augusztusz személyének és uralkodói nagyságának reális értékelése. Tőle egész valószínűséggel elfogadhatóan szerzünk tudomást Ovidius számkivetésének okáról. Augusztusz feslett életű lánya egyik szerelmeskedési esetének véletlenül szemtanuja lett a költő. A látottakat elmondta a császárnak. Augusztusz azonban családja jó hírnevét féltve nem valami esetleg remélt jutalommal ajándékozta meg Ovidiust, hanem száműzte, és még költői érdemeit jól tudva sem engedte Rómába vissza soha.

A római történet tárgyalása közben néhány lapon keresztül foglalkozott a szerző a macedónok és Karthágó történetével. A históriát a Nyugat-, majd a Kelet-Római Birodalom bukásával fejezte be.

Ha az egész művet méltatni akarnók, legelőbb, legfőbb érdemül a magyar nyelvűségét kellene felhoznunk. Az is érdeme, hogy a Biblia tekintélyének elismerése mellett mindenütt ismereti a legujabb kutatások eredményeit, és az elérhető legjobb kutforrásokból merit. A mű kissé széteső, nem eléggé jól szerkesztett. Hiányzik az események ismertetése mellől az író nyílt állásfoglalása. A hibákra mentség lehet azonban az, hogy tanit-

ványai feljegyzései szerint igen vonzóan adta elő a tárgyat,
és az előszavas előadásokban sok minden olyasmi is megvolt,
amiket a leirt mondatokban hiába keresünk.

VI. fejezet

KLASSZIKA-FILOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA

1/ Régi tudós világ históriája

Budai Ézsaiás klasszika-filológiai tárgyu munkái közül legjelentősebb a : "Régi tudós világ históriája, melyben a könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpen pedig a görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei és a tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve előadódnak. Készítette tanítványai és rész-szerint a poetica és rhetorica oskolák számára Budai Ézsaiás, a debretzeni ref. Collegiumban közönséges históriát, görög és deák literaturát tanító és az alsó oskolákra vigyázó professor." /Debrecen, 1802. Nyomatta Szigethy Mihály./

A bevezetőben Budai előadja, hogy a közönséges históriát azért nem folytatta, mert püspöki rendelettel a római költők és prózairók ismertetésével bízták meg. Ugy érzi, hogy a közönséges história legnehezebb szakaszán átsegítette a diákokat. A továbbiakban, átmenetileg használható tankönyv lesz Schroeck műve, bár ennek fordítása igen gyarló. Olyan magyar nyelvű könyv viszont egyáltalán nincs Magyarországon, sem eredetiben, sem fordításban, ami a régi görög és római költők és prózairók munkásságát ismertetné. Ezért, a közönséges história folytatását egyelőre hagyva, előbb ezt a munkát kellett elkészítenie.

A latin költőkön és írókon kívül azért szólt előbb a gö-

rögökről is, mert még alsóbb osztályok szövegeiben is előfordulnak görög vonatkozások, és lelkiismeretes diák az ő könyve segítségével hamar rájön arra, hogy a homályos dolgokra világosság deríthető, és az utánanézéssel a tanuló önálló munkára szokik. A klasszikus irodalommal való foglalkozás főhaszna szerint az: "Mivel abban csak nem minden lépten-nyomon olyan dolgokba talál az ember, melyeket szoros utánna való járás, keresgetés, vizsgálódás és egybevetés nélkül meg nem érthetnének, ezáltal az elme szüntelen való foglalatosságban tartódik, mind addig, míg elegendő okon és fundamentumon meg nem állapodhatik: mely gyakorlás szüli egyedül a beszédben és írásban való világosságot, érthetőséget, a tisztán való gondolkodást, erősíti az ítélő tehetséget, a magához szerfelett való bizakodást alázza, egy szóval legigazibb értelemben való Criticust és talán leghasznosabb Philosophust készít."

A munka kidolgozásában, írja tovább, szorosan nem követett senkit. Könyvét úgy állította össze, hogy az a diákoknak használható legyen. Munkája bizonyára nem hibátlan. Lehet, hogy sokat markolt, de jó szándékkal, nagy szükségét akart kielégíteni. Műve legfőbb érdemének azt tartja, hogy a tanítványokat megmentette a régi iskola legnagyobb terhétől, az időt, kedvet, egészséget vesztő és a hibákat vakon terjesztő írástól, vagyis a diktálástól.

Az irodalomtörténetet nem kronológiai sorrendben adja, hanem tulajdonképpen műfajtörténetet nyújt.

Különválasztja először is a költőket és a prózairókat. Azután, ezeken belül ismerteti az epikusokat, lírikusokat, me-

sés és beszédes költőket. Ugyanugy a szónokokat, történetírókat, földrajzirókat, stb.

Az ismertetésekbe, ahol csak módja volt, beleszőtte a legujabb kutatási eredményeket is. Az írókkal kapcsolatban sok életrajzi adatot közöl. Aristophanestól nem vitatja el az érdemeket. De Sokrates és Euripides elleni támadásai miatt rossz szívének és gonosznak itéli. Plautus darabjait igen szépeknek, de illetleneknek tartja. Nyelve miatt mégis olvasásra ajánlja. Catullust jó költőnek nevezi, de azt mondja, hogy materiájában sok helyen a legutálatosabb tisztátalanság uralkodik.

Az 508. oldalon Sallustiusról azt írja, hogy vizet predikált és bort ivott.

Cornelius Nepost felmagasztalja. "A régi deák írók közül egy sinsz alkalmasabb arra, hogy az alsó iskolákban magyaráztassék, mint Cornelius Nepos, tsakhogy a tanító mind a tiszta deáksághoz értsen, mind a régi históriákban és geographiában járatossághoz értsen és a tanítványait is legalább az utolsóra jól megtanítsa. Akik ezt a könyvet azon az okon, hogy nehéz, a tanuló gyermekek kezéből kivették, ugy látszik, nem tudták, hogy minden tanulmányok közül a históriából is egyedül a biographiák, vagy a Nagy Emberek életének leírásai azok, melyeket a gyermekek legjobban felvehetnek és erköltsök s characterek formálására nézve is leghasznosabban tanulhatnak."

Mindegyik fejezet a műfaj meghatározásával kezdődik. Az egyes írók és műveik felsorolásán kívül bőséges szemléltető anyagot, idézetet is ad. Nagy baj azonban, hogy az egyébként első és sokáig egyetlen, Magyarországon magyarul megjelent kül-

földi irodalomtörténet éppen az előadásmódja miatt, az egyes műfajokat kiragadja a történelmi keretből, sőt magukat az írókat is, valósággal darabokra vágja. Például ha Horatiust teljes egészében szeretnők látni, akkor a szatirikus, didaktikus és lírai poétákról szóló fejezetekből lehetne összerakni.

Budai könyve, az említett fogyatékok ellenére is sokáig használt tankönyv volt, és az értékes munkára külföldön is felfigyeltek. Heyne, Budai Ézsaiás egykori európai hírvé-
fesszora, 1803. december 14-én kelt levelében üdvözölte Budai egye-
temes történeti és legújabb, irodalomtörténeti művét.

1814-ben, a klasszikus műveltség kisebb térre szorulá-
sa miatt Budai a görög irodalomtörténet kihagyásával újra kiadta
a Régi tudós világ históriájából a Régi római, vagy deák írók éle-
te című részt.

Egyébként Budai ismertetett műve iskolai tankönyvnek meg-
felelő volt. Összeállításában és megfogalmazásában törekedett az
érdekességre. Szemelvényeket is bőségesen használt.

2/ Budai Ézsaiás egyéb klasszika-filológiai tárgyu művei, illetve kiadványai

1795. júliusában kiadta Terentius végjátékait, két kö-
tetben. Publil Terentii Afri Comoediae sex. Nyomtatta Szigethy
Mihály.

1794. őszén történt munkábaállása óta nem sok ideje

volt a szerzőnek az alapos előkészítésre. Előszavában arról ír, hogy Terentiust utoljára 1685-ben adták ki. Nagyon szükséges egy újabb publikáció. A kiadáshoz az 1779. évi Zweibrückeni publikációt használta, de a nehézkes Westerhovius-féle kritikai magyarázatokhoz saját, világosabb jegyzeteit is hozzátoldotta, vagy utána függesztette, a legnehezebben érthető szövegrészeket pedig a kiadványból teljesen kihagyta.

Ugyancsak 1795-ben, október hónapban jelentette meg Cicero: De oratore c. művét. "M. Tallii Ciceronis ad Q. Fratrem dialogi tres de oratore." Nyomtatta Szigethy Mihály. A kiadvány előszavából megérthetjük, hogy a kollégiumi tanuló ifjúság nem lelkesedett Ciceroért. Leveleinek, szónoklatainak megértéséhez ugyanis sok történeti, jogi, régiségtani ismeret szükséges, amivel az akkori kollégiumi diákok nem rendelkeztek. Cicero művei közül még a "De oratore" című a legérthetőbb. A szöveget Ernestinek az 1774-es hallei kiadványa alapján nyomatta ki. Budainak ez az auktorkiadása 1833-ban újból megjelent. Budai Ciceronak ezt a könyvét nagyon szerette. Szerinte a nagy szónoknak és államférfinak ez a legtökéletesebben kidolgozott munkája, aminek az egész literatúrában párja nincs. "Aki a jó előadást, mely mindennek feje, akarja megtanulni, annak ezt a könyvet nem csak által meg által kell olvasni, hanem mintegy be kell szívni" - írja a Régi római nagy deák írók élete című munkája 165. lapján.

1796-ban Cicero válogatott beszédeit adta ki Budai Ézsaiás. Ez a kiadvány voltaképpen Sinai Miklós 1767-ben megjelent Cicero kiadásának ujrányomása, Budai javításaival és bővítéseivel. 1832-ben mégjobban lerövidítve jelent meg a válogatott beszédgyűjtemény.

Teljes Caesar kiadása 1797-ben jelent meg. Budai az 1767-es Cellarius kiadást és az 1780-as Oudenorpius - Morus kiadást használta fel. Caesar olvasását nagyon szükségesnek tartja a szerző. Részint azért, mert stilusa tiszta, erőltetés nélkül való, részint pedig azért, mert a hadi dolgokat tőle lehet legjobban megtanulni.

Phaedrust 1740-ben Maróthi György adta ki. 1769-ben Varjas János. 1804-ben pedig Budai Ézsaiás. A kiadásnál figyelembe vette a legujabb külföldi kritikai kiadások szövegét is.

Adott ki Budai Ézsaiás továbbá latin nyelvkönyveket is. 1798-ban, a Cellárius-féle könyvet, 1799-ben a G.Hasse-féle stilisztikát. "Christophori Cellarii latinitatis probatae et..." és "De caussis atili latini."

Az alsóbb osztályok számára 1804-ben kiadta a "Deák nyelv kezdete példákban" című latin alaktant, majd 1809-ben a "Deák törzsök szók magyar jelentéseikkel együtt" című szótárt. Mindkét nyelvtanulást segítő könyve igen népszerűnek bizonyult. Az elsőt 1804 és 1851 között kilencszer adták ki, az utóbbit pedig 1831-ben nyomatták újra.

Igen figyelemreméltó az említett "Deák nyelv kezdete példákban" című munka előszava. Ebben helyteleníti a szerző, hogy addig olyan latin nyelvkönyveket adtak kezdők kezébe, amik csupán latin magyarázatokat tartalmaztak. Hogyan vehette azoknak hasznát a tanuló, aki addig csak magyarul tudott? Ezért ő a régi alaktanokból a kacskaringós latin szabályokat elhagyta. Ezek helyett magyar nyelvű utbaigazításokat ad, és sok-sok példát, hogy a tanulók az érthetetlen szabályok bemagolása helyett a sok példából maguk vonják le a szabályokat.

VII. fejezet

BUDAI ÉS A RÉZMETSZŐK

Budai Ézsaiás nemcsak a történelem és a görög-latin nyelv eredményes tanításával törődött, hanem földrajz, természetrajz oktatását is igyekezett szemléletessé tenni, rézmetsző diákjai segítségével.

A rézmetszés mestersége, nem tudjuk pontosan, mikor honosodott meg a Kollégiumban. Ki vitte be a tudományt, honnan hozta, egyáltalán nincs tudomásunk róla. A XVIII. század végén azonban már ismerünk rézmetsző diákokat, akik elsősorban térképeket készítenek, de csinálnak izléeses könyvborítókat és vers-illusztrációkat is. Eleinte ezek a diákok a Kollégiumban dolgoztak, majd amikor a diákok számára is elrendelték a térkép kötelező használatát és sok munkájuk lett, kiköltöztek a városba. Műhelyt béreltek maguknak. /26/

Működésük virágkora a XIX. század eleje volt, amikor a Kollégium felügyelő tanárukul Budai Ézsaiást rendelte. A rézmetsző diákok közül a legkiválóbb Erős Gábor, Halász István, Pap József és Pethes Dávid volt. Rajtuk kívül még néhány rajzoló és nyomtató dolgozott a vállalkozásban.

A társaság első nagyobb munkája 1800-ban került ki a műhelyből. Címe: "Oskolai Uj Atlas az alsó classisok számára." A mű 11 lapból állt. A világrészeket ábrázolta Ausztrália kivételével és az európai országokat. Ennél művészibb munka volt az "Ó Atlas". A klasszikus történelem tanulásához készült. Legre-
mekebb térképművük az "Oskolai Magyar Uj Atlas." 1804-ben ké-

szült a 12 lapból álló térképgyűjtemény. Nevezetessége az, hogy kiadásához még Debrecen Város is hozzájárult 300 forintos segítséggel, és az is, hogy amikor elkészült, a magyar kulturális élet minden vezető férfia kapott belőle ajándékképpen egy-egy példányt. Többek között Gr. Széchenyi Ferenc és Kazinczy Ferenc is. Az atlasz Európa térképét a napóleoni háborúknak megfelelő helyzet szerint mutatta. A rézmetsző diákok illusztrálták Szentgyörgyi József debreceni orvosnak és kollégiumi tanárnak természetrajzi kézikönyvét is.

Budai Ézsaiás után egy ideig még Sárvári Pál professzor is ügyesen irányította a diákok munkásságát és foglalkozásuk anyagi jövedelmezőségét. 1812 után, a XIX. század második évtizedében azonban a nagyszerű vállalkozás felbomlott.

A rézmetszés virágkora és Budai Ézsaiás vezetőtanárkodása között nyilvánvalóan az az összefüggés, hogy Budai felismerte a rézmetszés didaktikai fontosságát, és a kitűnő szervezőerejével a kis önképző társaságnak munkát, jövedelmezőséget és jó irányítást biztosított.

Az Oskolai Magyar Új Atlas és a mellette említett művek megszületése azt bizonyítja, hogy az elsősorban humán beállítottságu Budai Ézsaiásnak kitűnő érzéke volt a reáliák iránt is.

1. j'avez voulu le
revenir ou l'avez-vous

VIII. fejezet

MILYEN PEDAGÓGUS VOLT BUDAI?

He ?
Ha arról akarunk szólni, hogy milyen pedagógus volt Budai Ézsaiás, mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy igen képzett, nagytudásu oktató volt. Vezérelvként vallotta, hogy ha valaki tanítani akar, először ő maga tanuljon nagyon sokat. Már kisdiák kora óta nem elégedett meg a tanórák alatt nyert ismeretekkel és a tankönyvek, a jegyzetek tudásanyagával, hanem naponta bejárt a Kollégium könyvtárába és az ott felhalmozott szellemi kincsekből meritett, amennyit csak tehetsége engedett. A könyvtárnak előbb használója, majd később, nagyobb diák korában használója és gondozója is volt. A Kollégiumban tanulta meg azt, hogyan lehet egy nagy könyvtárat áttekinteni és rendbentartani. Göttingában, Heyne mellett, az akkori idők legnagyobb és legmodernebb könyvtárában még tovább mélyítette addigi tapasztalatait.

Hazatérése után őt bízták meg a kollégiumi "Könyvesház" rendbeszedésével és gyarapításával. Ezt a feladatot szívesen vállalta annál is inkább, mert tudta, hogy munkálkodásával szélesebb teret biztosíthat növendékei számára a tudományos buvárkodáshoz.

Budai, miután nagy tudását megszerezte, abból bő kézzel akart osztani tanítványainak. Megkövetelte a szorgalmas tanulást és a biztos tudást. Szigorúsága miatt egyesek szinte kegyetlennek tartották. A már említett Könyves Tóth Mihály kézírata 39. oldalán így ír Budai tanítói gyakorlatáról: "1817-1820-ig, - míg a theológia professor Budai Ézsaiás, az exegesis professo-

Hyson & Kewell & Co.
Howell & Co. Kewell & Co.

Heard only

ra pedig Varga István volt, - nem szólhatok egész részletességgel és bizonyossággal a tanítási modorról, melyet ők követtek az ifjak irányában. Csak annyit jegyeztek fel - hallomás után - hogy Budai folytonosan el lévén foglalva részint theológiai dolgozataival, részint a gymnasiumi classicus könyveknek készítésével, és kiadásával, sokszor két-három hónapig, sem ment egyszer köztanításra. Rendesen csak vizsgálatra jelent meg, s ekkor zsarnoki önkényel kegyetlenkedett tanítványain." Könyves Tóth, aki Budai öreg korában már meglett ember volt, bizonyára elég hiteles információkat kapott. Azonban vagy ő, vagy az informálók, kicsit tuloztak. Kétséggel helytelen gyakorlat volt, még tankönyvirás elfoglaltsága miatt is, hosszú hónapokra más kézbe adni a tanítványokat. Azonban, akik óráit helyettesítették, feltétlenül az ő utmutatása alapján, az ő módszerével és állandó irányításával tanítottak. A vizsgákon pedig megkövetelte a tudást. Ami véleményünk szerint is nem az elnéző, semmit sem követelő nevelő az értékes, hanem az igényes. Már a diák is többrebecsüli a nagytudásu, sokat követelő tanárt, mint a gyengét. Hátmég a társadalom.

Budai tanításában következetesen használta a szemléltetést. Sőt a természetismeret, földrajz-tanítás szemléletessé tételét is segítette a rézmetsző diákok szervezésével, munkájuk irányításával és ellenőrzésével. Az ő tankönyveiben is bőven használ szemléleti anyagot: szemelvényeket, Magyar története mindhárom kötetében, különösen pedig ókori irodalomtörténetében. Amit állít egy hadvezérről, politikusról, vagy költőről, azt igyekszik is az illetőtől vett szemelvénnel igazolni. A szemléltető oktatás megvalósulása érdekében még hosszabb utazást,

hazafin' iraka

fáradtságot sem sajnált. Az 1797. évi szept. 27-i tanárkari jegyzőkönyv bizonyosága szerint Budai Ézsaiás és Sárvári Pál professzorok az ülés alkalmával Váradon tartózkodtak, hogy "electrica machinát" szerezzenek.

Budai határozottan hazafias irányban nevelt. Első-sorban történelmi műveivel. Feltehetően valaki a kérdést. Hogyan nevelt hazafias szellemben az a könyviró, akinek magyar történeti művei szinte nehezek a Habsburg dicsérettől? Hiszen azokban a habsburg magasztalásokban elvész még írói önérzete is!

Valóban Budai magyar történeti műveiben, a második és harmadik kötetben, valóságos vazallusi hódolattal dicséri a Habsburgokat. Az első kötetben erre nincs szükség. Abban nemzeti önérzetet akar ébresztgetni a magyarság eredetével kapcsolatos állásfoglalásával. Előzőleg a hun-magyar rokonsággal is. Az I. István halálát követő trónzavargásokban a beavatkozó német császár rosszindulatát és hódító szándékát világosan megmutatja. III. Béla, IV. Béla, I. Lajos, Mátyás uralkodói nagyságának megmutatásakor hazafias érzelmeket is ébreszt.

A második és harmadik kötet habsburgmagasztalása a cenzura miatt kötelező volt. Más hangon írott könyv I. Ferenc rendőrállamában nem jelenhetett volna meg. Márpedig tankönyvre égetően nagy szükség volt. Ezért Budai megalkudott a helyzettel, és irt. De az igazságot mindig megmutatja, ahol csak teheti, ahol pedig nyíltan nem teheti, ott legalább sejteti. Például, akár-mennyire magasztalja is I. Lipót érdemeit, felszabadításunk körül, mégis kinyilvánítja a nemzet egy részének ellenszenvét, amiért Lipót mostmár szerzett tulajdonként akart igényt tartani Ma-

gyarországra. Az 1687-i országgyűlés ellenzékéből névszerint is említ követeket, akik sokáig makacsul ellen akartak állni az új örökösödési törvénynek.

Ugyanakkor szóról-szóra elismételi az Aranybulla ellenállási záradékát, ami ettől kezdve a királyi eskümintából kimarad.

Hogy a könyvirónak mi volt az igazi érzelme, azt még jobban megmutatják azok a jegyzetek, amiket előszavas előadásai alkalmával készítettek tanítványai.

Egykori tanítványának, Szabó Pálnak az 1806-07. iskolai évben készített jegyzeteiben például arról olvasunk, hogy amikor kitudódott Rákóczi levelezése XIV. Lajossal, és Rákóczit törvényszék elé idézték, Rákóczi a törvényszék előtt süvegét felvette és kínálást nem várván, magának széket vett és leült. Ugyan- így jegyezte fel ezt az epizódot Budai óráján Tarr Károly is./27/

Ez a jelenet nem bizonyított történeti tény. De vajon nem a nemzeti önérzetet ébresztgette-e vele az előadó?

Bödök jegyzeteiből azt olvashatjuk, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés egyik elítéltje kivégzése előtt azzal mentette magát, hogy amit vétett, hazája iránt való szeretetből vétette. /28/

Rákóczi elindulásáról úgy beszélt Budai a jegyzetek tanúsága szerint, hogy "A haza szabadsága mellett való buzgóság, a nemes érzés, és az arra való figyelmeztetés, hogy őtet az ő emberei ne vádolgassák, arra vették őtet, hogy illy készületlen lévén is engedett a hívásnak és megindult Magyar Ország felé." /Bödök

jegyzete/ A Rákóczi szabadságharca kiváltó okai között nem feledkezik meg a köznép vigasztalan helyzetéről, a terhes porciózásról és Magyar Országnak a németek ellen való száz gravámenjeiről vagy sérelmeiről sem, amelyeknek olvasása még a begyógyult sebeket is a magyarok szívében megújította.

A diákok jegyzeteiben, és minden bizonnyal az előadásokban is, Rákóczi "a Fejedelem"-ként szerepel.

Amikor Budai az előadásában Lipót halálához ért, természetesen nem zárkozhatott el a nagy király kötelező magasztalása előtt, de mindjárt idézte Cserei Mihály ítéletét is a jó, jámbor, kegyes Lipót istentelen tanácsosairól. "A Magyar Országi pártütés is azért támadott, mert a császár hite nélkül az Udvari Tanácsosok keményen nyomorgatták és kinozták a Magyarokat, üldözték és háborgatták a Jésuiták a Reformátusokat. Eleget sirtak, könyörögtek a Tsászárnak, de semmi haszna nem volt. Erdély is azért hajla olyan könnyen a pártolásra." /Tar 181/ /29/

Budai nyomtatásban a gályarabokról csak tizenöt sort irt. /II. 149.o./ A Tar féle jegyzet 57. lapján a rab prédikátorok szenvedéseiről ilyesmiket olvashatunk: "Ehséggel, szomjúsággal és a férgekől való nyughatatatlanság által sanyargattattak, össze lévén láncolva, nyolcvan egész napig tsupa száraz kenyérral tartatván, még vizet sem adtak nékiek, ugy hogy azoknak az emberi természetet borzasztó módon vizelleteikkel kellett kenyeireket meglágyítani."

A katolikus klérusról is mondott néha olyanokat, amik nyomtatásban sohasem láttattak volna napvilágot. A papok a vallási sérelmek megszüntetésére nem törekedtek, sőt azt sem bán-

anzuschließen!

ták volna: "ha soha diéta nem tartatnék, mivel tsak a magok hasznára vigyáznak és rakásravert kintseikkel akármikor is, ha veszedelem következik, kimehetnek az Országból és magokat bátorságos helyre vehetik." /Bödők 43./

Budai nagy pedagógiai érdeme, hogy a göttingai diszsertációjában lefektetett elveknek megfelelően, legalábbis működése elején, az anyanyelvű oktatás megvalósításáért küzdött.

A tanításban a magyar nyelv bevezetése érdekében már Maróthy György felemelte a szavát a XVIII. század közepén. Indítványának azonban nem lett semmi foganatja. Sőt szigorú kollégiumi törvény büntette a magyarul beszélni, vagy olvasni merő diákokat. Csak a század legvégén érett meg a helyzet a magyar nyelvű oktatás bevezetésére. II. József 1784. évi hirhedt nyelvrendelete meghozatalakor szemére vetette a magyar nemességnek, hogy a közéletből száműzi saját nyelvét, és helyette holt nyelvet deldelget. Ez teljesen okatlan dolog. Ha ugysem kell a saját nyelv, hát kötelezővé teszi Magyarországon is a német használatát. Ez legalább élő, praktikus, és az összbirodalmi szellem kialakításában is segít. Tudjuk, hogy a német nyelv erőszakolását a magyar nemesség óriási ellenszenvvel fogadta. II. József halálakor természetes volt a visszahatás. A német nyelv hivatalos voltát megszüntették, helyette visszahozták a latint. A történelmi lelkéből azonban tanultak a derekabbak, és országos méretű mozgalom kezdett megindulni a magyar nyelv felemelése érdekében. 1791-1792. évi országgyűlés VII. törvénycikke a magyarországi iskolákban elrendelte a magyar nyelv rendes tárgyként való tanítását. A reakciós erők hatására ez a szerény kezdeményezés nem va-

lósult meg általánosságban, viszont a haladó gondolkodásuaknak kevés volt az 1792. évi VII. tc-ben biztosított előrelépés, és azt követelték, hogy az iskolákban minden tárgyat magyar nyelven tanítsanak. Ilyen haladó gondolkodásu kulturpolitikus volt Debrecenben Domokos Lajos, a volt főbíró és abban az időben egyházkerületi, valamint kollégiumi főgondnok. Ő céljának elérése érdekében elsősorban Budai Ézsaiásra támaszkodott, akit ő tanított külföldön, ő segített Sinai tanszékébe és meggyőződése szerint nemcsak fiatal, hanem haladó gondolkodásu is volt. A nyelv kérdésében ugyanazt az elvet vallotta, mint ő. Hiszen göttingai doktori értekezésében is azt fejtegette, hogy az egykori Imperium Romanum határától északra fekvő népek kulturája azért indulhatott óriási fejlődésnek, mert a tudományokban anyanyelvüket kezdték használni, s így a kulturmunkába széles rétegek bekapcsolódhattak.

A magyarnyelvű tanítás napirendre tűzése mellett felvetődött a reáliák oktatásának szükségessége is. Nem véletlen, hogy az 1796. július 3-án tartott Locale Consistorium a sárospataki vizsgákra Budai Ézsaiást és Sárvári Pált delegálta. Visszatérésük után Budai Ézsaiás előszóban és írásban is beszámolt utjukról. Az írásbeli beszámoló a következőképpen szól. Bennünket a reáliák tanítására és a magyar nyelvű oktatásra vonatkozó részletek érdekelnek leginkább. "Július 3dik napján Locale Consistorium tartatván, a Sáros Pataki Examenre Rector Tiszt. Sárvári Pál Uram és én deputáltattunk. Melyre az említett hónapnak 8 dik napján elindulván, 9 dikén Sáros Patakra értünk, a hol nemcsak Deákok és Classisok Exameneit hallgattuk meg; ha nem a Fő

Tiszteletű Superintendencia Nagydíj Tagjai, a Superintendencia Conzisztóriumában való jelenlétre méltóztatván bennünket, az egész Collegiumnak jobb lábra való állításáról tartott tanátskozásokban is részt vettünk, melyek között való volt az, hogy Erlangában tanuló Tiszt. Beregszászi Pál Uramnak Professorságra való hivatal adassék, most ugyan úgy, hogy Philosophiát és Görög Exegesist tanítsa, mivel egyébre nyílás nem volt: de idővel, mód esvén benne, mint Ollyan ember, a ki a Napkeleti nyelvekben, más Hazánk Fiai Felett jártas, ezen nyelvek tanítására applicaltasson. Továbbá, hogy a Classisokba, a hosszas és mély dolgokba ereszkedő Catechizációk és Históriák értelem nélkül való tanulása helyett a természeti História és Geometria kezdeteinek együgyűen való taníttatása vitetessen bé. Ezen kívül, hogy a felsőbb tudományok között legalább a theologia Magyar nyelven taníttassék. De ez az utolsó, a gyűlés végén kerülvén fel, az idő rövidsége miatt meg nem állíthatott. Mind ezekről, 15 dik Julii haza jövén, a 17 diken tartott Locale Consistoriumban referáltunk, valamint az Examenek fojtáról is." Alig telt el néhány hónap Budai Ézsaiások sárospataki tanulmányútja után, 1797. április 24-én igen nagyjelentőségű tiszántuli egyházkerületi határozat született meg "... sokan az eleikbe adódni szokott dolgokat vagy meg sem fogják, vagy pedig nem eléggé értik, és e miatt az idő hossza magyarázásokkal kénytelenítettvén el tölteni a tanításban úgy, a mint kívánnák nem haladhatnak, következésképpen e miatt nem is lehet ollyan fogantatja tanításainak, a mineműt lehetne reményleni.

Bizonyos dologis, hogy nehéz ugyan azon időben a hallgatónak mind a dologra, mind a szóknak jelentésére figyelmeztetni,

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

Er ar elötjör þegar völu-
föru! Þessir tækið 2

és valamellyik a kettő közzül többnyire pedig az első a tanulóknak nagy kárával el szokott maradni. Sok olyan nemzetek példája továbbá, a melyek az iskolákbann már született nyelveken tanítanak és írják a szükséges könyveket, nyilván bizonyítja, hogy 40 vagy 50 esztendő alatt többre mentek a Tudományokban, mint sok olyan századok alatt, a melyekben a Deák nyelvel éltek azoknak előadásában, ide járul ezen kívül nem csak ez, hogy a Köz Népre nézve szükséges Tudományok is egyedül csak annak született nyelven terjedhessenek el, hanem, hogy hazánk világos törvénye által is rendelés tétetett a Magyar nyelv taníttatásáról, és annál fogva annak, mind bővítéséről, mind ki tsinosításáról. Ezeknek és egyéb hasznos czéloknak el érésére tehát végeztetett: hogy Tiszteletes Professor Uraimék a közelebbi Május 1-ső napján kezdődő iskolai esztendőtől fogva átallyába minden féle Tudományokat magyar nyelven tanítsanak." /30/

A továbbiakban még azt olvashatjuk, hogy azért a latin nyelvet sem szabad elhanyagolni. Ha előadás közben a tanárok nem találhatnak megfelelő jó magyar szót, úgy nyugodtan használják a latint vagy a görögöt, inkább, mint a fület sértő rossz magyar szót.

A rendelkezésnek az eleje olyan, mint Budai egyik magyar nyelvű tankönyvének előljáró fejtegetése. Az a rész pedig, amely arról szól, hogy a tudományokban anyanyelvüket használó nemzetek 40-50 esztendő alatt többre jutottak, mint a latinul írók és beszélők többszáz esztendő alatt, szinte szóról-szóra való elismételése Budai Ézsaiás disszertációja fejtegetéseinek. Tehát lehetetlenség észre nem vennünk azt, hogy a határozat előkészí-

tésében és megszületésében igen nagy szerepe lehetett. Rajta kívül elsősorban Domokos Lajos főgondnok buzgólkodhatott a nagyjelentőségű rendelkezés létrejöttében.

Az 1797. május 1-i tanárkari ülés jegyzőkönyvében jelentést találunk arról, hogy a Kollégiumban a magyar nyelvű oktatás megkezdődött.

Sajnos, az I. Ferenc téle reakciós uralom hamarosan megállította a szép indulást. A Kollégium hamarosan kénytelen korlátozni az általánosan bevezetett magyar nyelvet. Az 1800 április 28-án tartott tanárkari ülésen már az a határozat került jegyzőkönyvbe, hogy a theológiai professzorok hol magyarul, hogy latinul kérdezzenek, a többiek deákul, az 1800-as tanrend alapján.

Az 1800. évet követő esztendőkből a magyar nyelv szinte minden terét elveszítette a Kollégiumban. Csak 1820 után kezd megint új hajnal derengeni anyanyelvünk érvényesülésének horizontján. Az 1823. év július 30-án tartott tanárkari ülés jegyzőkönyvében olvashatunk arról, hogy az Álmosdi Deputatio jóváhagyása értelmében ezután a professzori gyűléseket magyar nyelven kell vezetni. 1827. május 26-án ugyancsak a tanárkari ülés jegyzőkönyvében olvasunk rendelkezést arra, hogy a Kollégiumban a magyar nyelv és irodalom tanítandó. 1828. november 1-én arról értesülünk, hogy a magyar nyelvet a diákok csak immel-ámmal tanulják. /Ez a püspöki hivatal észrevétele/ Végre 1833. december 7-én érkezik el a Kollégium nagyjából oda, ahová egyszer már eljutott 1797. április 25-én, csak az alkalommal élni nem tudott. "Több esztendei tapasztalatból tudva lévén, hogy közön-

séges vizsgálatok alkalmával a nemzeti nyelven tanított tudományokban szembetűnőleg nagyobb előmenetelt mutatnak a tanulók, nehogy lehető haladások a tudományokban akadályoztassék, a tudományoknak deákul taníttatása által, másrésről egyszersmind, nemzeti nyelvünk mostani általános és biztató lelkesedéssel munkába vett emelése végett: a mit már ezelőtt több évekkel némely tudományokra határozott vala, most általánfogva szükségesnek látja törvényül tenni, és teljesítés végett kiadni ezen Consestorium: Végzés, hogy Collegiumunkban a hazai Törvényeket ki révén, mellyeknek nemzeti nyelvünkön taníttatását még mostan többféle akadályok hátráltatják, minden egyéb tudományok magyarul taníttassanak, és azokból a közönséges vizsgálatok is hasonlóul tartassanak: ugy azonban, hogy a deák litteraturára is nagy érdekéhez illő figyelem fordíttassék, s annak virágzása nevezetesen az által is, hogy kiki professor urak közzül tanítványaival deák nyelven minél több dolgozatokat készíttessen, fenntartassék."

Felmerülhet az a kérdés, hogy Budai, aki már korábban belátta az anyanyelvű oktatás előnyeit, miért nem emelte fel szavát a reakció felülkerekedése idején? A felelet erre a kérdésre az, hogy ő nem forradalmár lelkiületű, hanem diplomatikus ember volt. Mint történettudós, tisztán érezte a Habsburg elnyomás mindent guzsbakötő, erősen szorongató hálóját. Képtelenségnek tartott minden próbálkozást annak szétszakítására. Ehelyett inkább az volt az álláspontja, hogy megalkudni. Életet biztosítani, ahogy lehet. Belekapaszkodni már kivivott jogokba és várni a jobb időket.

Budainak ezt a magatartását jól mutatja nekünk Könyves

Tóth Mihály kézírata, a 32. oldalon. Itt a szüklátóköri, orthodox confessionalista Aranyi István teológiai professzorral kapcsolatban mond el érdekes dolgokat. Amilyen magatartást tanusít a szemelvényben Budai egyházi ügyekben, nagyjából ugyanugy viselkedik a Kollégiumot, a tanítást és nevelést érintő dolgokban is.

"S az előljáróság minden áron kívánta megtartani és megtartatni az ország törvényét, jól tudván, milly súlyos terhet viselt a felekezet, míg törvényen kívüli állapotban volt, s hogy ha ki nem elégítő is a törvény, még is jobb, mint a semmi törvény. Ezért az 1790-ki vallásra vonatkozó törvények - mellybe a bécsi és linczi pacificatiók is bé vóltak foglalva - pontos megtartását a Superintendenseknek erősen lelkére kötötte a Convent. És Budai Ezsaiás hiven is megfelelt e kötelességének, s Aranyi irányában szigorú figyelemmel volt. Nem is csuda, ha Buday Ezsaiás igen aggodalmasan viselte magát. Őneki, mint Egyházkerületi főjegyzőnek, Benedek Superintendenssége alatt sok baja volt a kormánynak ollyféle intézményeivel, mellyek az 1790° ki törvényes jogainkat ismételve megtámadták, s azokon sérelmet ejteni igyekeztek. Illyen vólt az 1813-ban kiadott "Ratio Educationis" melly ellen olly dicső feliratot készített, mellynél erőlyesb és nyomatékosb az egyház kerület levéltárában aligha van.

Illyen volt a kormánynak 1815-ben kiadott azon rendelvénye, miszerint a bábáknak kötelességül tétetik, hogy a reformkisdedet, - ha élete veszélyben forog, míg a prédikátorhoz vinnék, - nehogy kereszteleetlenül haljon meg, megkeresztelni tartoznak. Ez ellen is Buday készítette a feliratot, hivatkozván a keresztségről azon hitczikkekre, mellyek az 1790° sanctionált

epet'ne' uvelesi' elj'ut'sai

Isa' euzi' derent hi az ahl'ebol ?

Sorv

symbolikus könyvünkben országos törvény védelme alá helyeztettek."

Budainak és Kollégiumnak meg kellett alkudni a reakciós állam kívánalmaival, és az intézet közeljövőben sorozatosan végrehajtott tantervi és nevelési változtatásait azokhoz alkalmazni.

Az évek folyamán tapasztalható visszalépések nem Budai következetlenségéről, ifjúkori elveinek feladásáról tanuskodnak, hanem azon az uton járt, amelyen a jelszó: "Ahogy lehet."

Budai egyéni nevelői eljárásairól nem sok írott feljegyzés maradt. Két igazgatási irat került a kezembe, ahogy a szóbanforgó aktákat az Egyházkerületi Levéltárban 1794-től, Budai tanárkodásának kezdetétől egészen 1841-ben bekövetkezett haláláig átvizsgáltam. Ez a két ügyirat a már püspöki székhelyen ülő, de mégis nevelő, tanár főpapnak részben pedagógusi szigorát, részben pedig pedagógusi, jobbulásba vetett hitét, optimizmusát tanusítja.

Az első aktára 1831. január 7-én írta a végzést Budai Ezsaiás. Pálfi László diák, szegény sorsára hivatkozva a jákóhodosi rektorság elnyeréséért folyamodott. A püspök a Kollégiumnak olyan utasítással küldte vissza a kérelmet, hogy azt teljesítsék, ha a diák magatartása kifogástalan. Ez a megszorítás az iskola érdekében teljesen helyénvaló volt.

Még érdekesebb Sipos Dániel beadványa. A diák a Debrecenben szerepelt miskolci szintársulat egyik csinos hölgytagjába beleszeretett. Vele megszökött, és Miskolcra került, ahol

Öntevikensjöns vänner!

Är er vänlighet alldeles välkommen,
vinslösa!

2
Sollge

hosszabb ideig tartózkodott. Kesergő szülei miatt azonban megbánta tettét, és szeretne visszajönni a Kollégiumba. Budai nagyfoku megértést tanusított az egyáltalán nem csekély fegyelemsértés ügyében, és 1831. február 22-én úgy rendelkezett, hogyha a megtévedt diáknak egyéb büne nincs, a Kollégium vegye vissza. A diák ezután valóban folytathatta tanulmányait.

Budai Ézsaiás néhány nevelői jellemvonását műveiből is megállapíthatjuk.

A Régi tudós világ históriájában határozott formában áll előttünk öntevékenységre való nevelési elve. Az előszóban, a klasszikus irodalommal való foglalkozás főhasznát abban látja, hogy "csaknem minden lépten-nyomon olyan dolgokra talál az ember, melyeket szoros utánna való járás, keresgetés, vizsgálódás és egybevetés nélkül meg nem érthetnénk, ezáltal az elme szüntelen való foglalatosságban tartódik..." és így tesz szert a beszédben és írásban való világosságra, fejlődik ki ítélőképessége, elbizakodottsága megaláztatik, igazi kritikus és hasznos filozófus fejlődik belőle.

Most idézett műve 508. oldalán Sallustiust minden kiválósága mellett is elítéli, mert: "vizet prédikált és bort ivott." Nyilvánvaló, hogy nevelési eszményképe az egyenes jellemű ember volt.

Budai, nagy nevelői értéket tulajdonított a nagy emberek életrajza tanításának, Ezért ajánlja Correlius Nepos műveit, mégha azok nehezen érthetőek is. Budai meglátása helyes volt. Mai nevelésünk sem nélkülözheti sem régebbi történetünk, sem

Novak

pedig közelmúlt társadalmi harcaink nagy küzdőinek életrajzaiban lelhető nevelői hatásoknak felhasználását az iskolai és az iskolán kívüli munkában egyaránt.

Budai életében, de halála után is kiváló nevelő hírében állott a debreceni közvéleményben. Péczely József, egykori tanártársa igen találó jellemzést ad róla emlékbeszédében:

"Maga a természet tanítónak, igazgatónak szülte... Értelmi felsőbbbsége, tiszta, világos, elméje, innen folyó különös közlő tehetsége, természettől nyert, kedves, tiszta, érthető hangja, szép, külseje, nemes - mondhatnám méltóságos - tartása, ezzel összhangzó komoly - szerfelett sem komor, sem nyájas - természete, mindig mérséklett gondolkodása.... mind ezek őt ritka képességgel ruházzák fel tanítani, kormányozni másokat." /31/

Szinte érthetetlen és majdnem alaptalannak látszik az a súlyos bírálat, ami Könyves Tóth Mihály részéről éri Budai Ézsaiás nevelői tevékenységét. Igaz, hogy a bírálat a teológiai professzor Budai Ézsaiásra vonatkozik, nem az előző korszakra, ami minket jobban érdekel. Azonkívül Tóth Mihály ellenszenve, úgy hiszem, elsősorban az orthodox protestáns teológiának szól, nemis az intézetben említett két professzornak. Idézetemet Könyves Tóth említett műve 39. oldaláról veszem.

"Bárminő lett legyen is azonban a két professzor alatt /Budai és Varga István/ a teológus ifjak tanítása hittani szempontból, a kezük alól kikerült prédikátorok, kikkel már együtt hivataloskodtam, gyülekezeteik irányában az egyházi tanítást hittani szempontból úgy teljesítették, a mint fentebb előadám.

Wages 16th March 1896!

hol valemoln?

Nem ismertem közülök csak egyet is, kinek halálát a hitfelekezet megsóhajthatta volna."

Könyves Tóth Mihálynak ez az általam többször idézett műve Tóth Endre debreceni professzor állítása szerint még Budai kutató kezében nem forgott. Ezért is érdemes soraira figyelmet fordítani. A most felhozott szövegrész kissé nehézkes fogalmazásu. Mindenesetre azonban csakis úgy értelmezhető, hogy azok a papok, akik a XIX. század második évtizedében a gyülekezetekbe kerültek Varga István és Budai Ézsaiás professzorok keze alól, orthodox tanokat szíván magukba, nem örvendtek valami nagy népszerűségnek. Sőt, haláluk után az illetőket a gyülekezetük meg sem sóhajtotta.

Ez a legsúlyosabb lekicsinylés, amit egy nevelő munkája eredményére mondani lehet. Az említett professzorok, s így Budai mentségére itt csak az szolgálhat, hogy Tóth Mihály minden bizonnyal elsősorban az általuk közölt, idejüket mult tanokkal ellenszenvezett, azonkívül az előbb halálra ítélt, majd kegyelemből életfogytig tartó súlyosbörtönbüntetéssel sanyargatott ember megkeseredett hangulatában, börtöni homályában rótta papirra az elmarasztaló sorokat.

Ami mégis igazságként állitható Tóth Mihály ítéletével szemben az, hogy Budai elég magasról kezelte tanítványait. Nem akart leereszkedni hozzájuk. Az volt az elve, hogy oda minden respektusa a professzornak a tanítvány előtt, ha a professzor velek társalkodik. Arra az ellenvetésre, hogy hiszen Heynét is tisztelték, pedig nem tartotta távol magától a diákokat, mint holmi dalai láma, azt válaszolta, hogy a debreceni, a magyar

ifju nem németországi. /32/

Hisszük azonban, hogy a magyarságára egyébként büszke, nemzeti nyelvünk jogaiért és a Habsburgoktól kicsikart engedményeink megtartásáért oly sokszor sikeresen harcoló Budai, előbbeni nyilatkozatában nem a magyar diák alacsonyabbrendűségét akarta bizonygatni a német diákokkal szemben, hanem legfeljebb műveltségben való hátrábbállását, ami az akkori politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokból következett.

IX. fejezet

BUDAI ÉZSAIÁS, AZ ISKOLASZERVEZŐ

Budai Ézsaiás tanári működése és iskolaszervező munkássága a XVIII. század végére és a XIX. század első negyedére esik. Ezt az időszakot kulturtörténeti szempontból a különböző áramlatok, irányzatok, szándékok folytonos harca és egyiknek a másik felé kerekedése jellemzi.

Hogy jobban megérthessük Budai korát, előbb vessünk rövid visszapillantást az iskola tanulmányi és igazgatási rendjére az előző évtizedekben.

Debrecen már az Árpádok korában virágzó települési hely volt. Az Anjouk idejében még tovább fejlődött. I. Lajos 1362-ben szabad királyi városi rangra emelte. Megállapítható, hogy benne már 1312 óta élénk iskolai élet pezsgett. Ebben az évben alapítottak kolostort a ferences barátok a városban, és letelepedésük után a tanítói munkát is megkezdték. Minden bizonnyal volt a szerzetes utánpótlás céljára schola internájuk, belső iskolájuk, és a nem papi pályára menők oktatására schola externájuk, külső iskolájuk. Ez utóbbiban valószínűleg csak elemi ismereteket: olvasást, írást, vallástant, éneket tanítottak.

A fejlődő városi polgárság igényeit azonban nem sokáig tudta kielégíteni a szerzetesi iskola. A leendő iparosok és kereskedők számára a mindennapi életben jobban hasznosítható ismeretek szüksége merült fel. Ezért a városi tanács a XIV. század közepe utáni időben városi iskolát állított. A reformáció megín-

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

Handwritten notes in Cyrillic script, including the word "Hakulm" and other illegible text.

dulása idejében ez az iskola már magasabbrendű szervezettel bírt. A triviális tárgyakon kívül quadriviális tárgyakat is tanítottak benne. Iskolamestereit /ludi magister, scholae magister, rector scholae/ a városi tanács állította be és fizette. /33/

A reformáció győzedelmét a városi iskolákban Dézsi András rektorsága idejétől számítjuk. Dézsi 1539 körül működött a városi iskolában. Fennmaradt költeményei református szellemet tükröznek. Az előző években egész biztosan érte az iskolát lutheránus hatás. A wittenbergi egyetemen ugyanis a debreceni városi iskolában végzett diákok közül többen megfordultak már az 1520-as évektől kezdve. A wittenbergi egyetemen alakult ki a debreceni Kollégium diákönkormányzatának csirája. 1545-ben már olyan sok magyar diák tanult Luther és Melancthon iskolájában, hogy ott más nemzetek fiaitól elkülönülve saját társaságba tömörülhettek. 1555 óta saját törvényeik szerint éltek. Társaságuk /a bursa/ az egyetem rektorának felügyelete és védnöksége alatt álló önfegyelmező és önképző alakulat volt. A társaság feje a legidősebb tag, a senior volt, akit a diákok teljesen szabadon választottak. A bursa tagjai sorában csak a szorgalmasan tanuló, erkölcsös diákot tűrte meg.

A Wittenbergből hazatért diákok a debreceni tanulótársait az ottani bursa mintájára szervezték meg. A coetus eleinte a legteljesebb önkormányzati szabadságot élvezte. Később, a tanulólétszám emelkedésével, a fegyelem meglazult, s zabolátlan diákok és a polgárok között a legsúlyosabb összeütközések támadtak. Ezért a városi tanácsnak bele kellett szólnia a diákság ügyeibe. Így született meg az első ráánkmaradt iskolai törvény 1657-ben,

ami a tanulótestület jogait erősen megnyirbálta. A diákság tiltakozott. Sokan örökre elhagyták az iskolát.

Az 1657-es törvény tulajdonképpen a városi magisztrátus beleszólása volt az iskola életébe. Ugyancsak ez volt az 1704-es iskolai törvény is. Ezt joggal is tette a tanács, hiszen rengeteg áldozatot hozott a tanintézetért. Viszont ezidőtől kezdve az irányításra egyre jobban igényt tartott a tiszántúli egyházkerület is. Emiatt azután majdnem sok évtizedig folyó, nem egyszer szenvedélyes vetélkedés támadt a két hatalmi szerv között, aminek a végső elkeseredett harca a Sinai-Domokos-féle összeecsapás volt. A küzdelem vége az lett, hogy az 1792-es budai zsinat a Kollégiumot a tiszántúli egyházkerület hatáskörébe utalta.

Nevezetes az iskola igazgatási és tanulmányi rendjében az 1792-es iskolai törvény. Ez mindenekelőtt biztosította a kerület nagyfoku intézkedési jogát a Kollégium anyagi ügyeiben. A tanárválasztás úgy rendezte, hogy a theológiai professzorokat a négy egyházkerület 4-4 jelöltjéből, a többi professzort pedig a tiszántúli egyházkerület 4 elegáltjából kell választani. A debreceni egyház és a kollégiumi tanári testület szava nem döntő. A rektorprofesszori méltóság ezután egy évre szól. A tanárok sorban következnek a tisztségben. A tudományokat csak a helyi és egyházkerületi gondnokság által jóváhagyott tankönyvek és megszabott tanrend alapján lehet tanítani. Az ifjúság fegyelmi ügyeiben továbbra is az iskolai törvényszék ítélkezik.

Az 1796-os törvény bővítése volt az 1792-esnek. Főleg a nem tógás, vagyis nem papi pályára készülő diákok számára ál-

lapított meg kissé enyhébb szabályokat.

Az előzőkben főleg a diákság életéről és a tanuló ifjúság, valamint az iskola kormányzásáról szóltunk a legrégibb időktől kezdve Budai Ézsaiás működéséig. Nem kevésbé érdekel azonban bennünket az is, hogy miket tanítottak kialakulásától kezdve az általunk tárgyalt időszakig.

Már említettük azt, hogy a Kollégium elődiskolájában, valószínűleg a XIV. század második felétől, az Európaszerte oktatott triviális és quadriviális tárgyakat tanították. Nagyjából ezek a tantárgyak maradtak meg a reformáció győzelme után is, csak a tanulnivalók a reformáció új követelményeihez igazodtak. Közben még a lutheri reformátori irányzattól átfordulás történt a Kálvin-féle hitvalláshoz. Kezdetben nem volt élesebb határmesgye az alsóbb és felsőbb tagozat között. /34/

Egységes tanítási módszer, tantárgyi elosztás, osztályok nem voltak. A tanítás eredményessége a nevelő ügyességétől függött. Az 1657-es iskolai törvényből azonban már elég sok mindent megtudunk az oktatásról is. A törvény az akadémikusokat studiosi, az alsóbb évfolyamok tanulóit pedig discentes minores vagy discipuli néven emlegeti. Körülírja a rektorok és köztanítók kötelességeit. Bizonyos diákelnevezésekből már fejlődést, kialakuló osztályokat sejthetünk. Pl. rudimentarius, donatista, etymologista, syntaxista, rhetor, poeta. Az akadémia alatt tehát valószínűleg hat alsóbb osztály volt. Ezeket 1693-1704 között sextarius, quintarius, tertiarius, secundarius, és primarius névvel jelölték. 1729-1731. között már hét osztály volt. Maróthy 1738-ban ezt a hét osztályt találta: initiandi,

rudimenta, rudimenta maior, etymologica, syntactica, poetica et logica. Ezek felé még a classis eloquentiae szeretne volna tenni. Terve nem sikerült. De a classis eloquentiae helyett 1759-ben megjelent a classis methaphysica, amely az akadémiai tanulmányokra készített elő. Maróthy korában a hét osztály közül az első inkább csak szoktató volt, a többi hat középiskolai jellegű. A középiskola fő célkitűzése a latin nyelv jó elsajátítása volt. Azonban kis mértékben lehetőség nyílt reális tudományok tanítására is.

Maróthy György 1738-tól 1744-ig volt a Kollégium tanára. Rövid, de a tudományokért lángoló életében, állandóan azon munkálkodott, hogy a kollégiumi oktatást és nevelést megjavítsa. A nevelés tekintetében főelve az volt, hogy elsősorban nem beszéddel, hanem követendő tettel kell nevelni. A tudományosság fejlesztése szempontjából fontos volt az a javaslata, hogy az elemi oktatást a középiskolaitól el kell választani. Mivel az elemiből csak kevesen kerülnek középiskolába, az elemi iskola nyelve magyar legyen. A középiskola anyagát így tervezte:

- 1/ Initiandi. Elemi ismereteket gyakorolnak: írást, olvasást, számolást. Latinul olvasni tanulnak.
- 2/ A minor rudimentisták latin főnév és névmásragozást, Comenius Vestibulum minusát tanulják és kisebb mondatokat szerkesztenek.
- 3/ A maior rudimentisták igét ragoznak, Comenis Vestibulum maiusát forgatják, Erasmus Colloquiumait tanulják. Kisebb mondatokat szerkesztenek.
- 4/ Az etymologisták anyaga: Cicero kisebb levelei, Erasmus Colloquiumai. Vestibulum latinitatis. Latin stílusgyakorlatok. Új testamentum magyarul.
- 5/ A syntaxisták anyaga: Új szövetség magyarul. Vossius könyve. Cicero nagyobb levelei, Cornelius

- Kied ill velyalja mindert, ha gyalul on
- kersejje? Kied me a Kocsi- 201-ka²

Nepos, Erasmus Comenius. Stilusgyakorlatok, levelek írása Cicero példájára. 6/ A poéták anyaga. Vossius poézise. Vergilius, Horatius, Kedden, szombaton latin költemények írása. Pénteken görög nyelv. 7/ A logikusok Chanbergius logikáját, Vossius retorikáját tanulják. Latinból Cornelius Nepost, Cicero válogatott beszédeit fordítják. A görögöt Golius szövege után gyakorolják. Szombaton szavalnak és hetenként Cicero után beszédet készítenek.

Érdekes, hogy a reálbeállítottságu Maróthy nem merte tervezetében csökkenteni a klasszikus tudományokat. A reáliák tanítására a szerdai és szombati játékdélutánok elvételét javasolta. Maróthy híres számtani kézikönyvet is írt 1743-ban; "Arithmetica vagy számvetésnek mestersége" címen.

A nagy ujitó tervezetét nem valósíthatta meg. 1744-ben fiatal, tetterős életét derékba törte a halál. Amit kigondolt, csak később, kissé másabb formában, az 1770-ben megjelent Methodusban öltött testet. A tanterv szerzőjét nem ismerjük. A tervezet nagy érdeme, hogy a reáliák előtt tágabb kaput nyit, törekszik a tárgyak között összefüggésre és értékes módszeres utmutatásokat ad. Helyesen vallja, hogy a tanulónak inkább az ítélőképességét kell fejleszteni, mint az emlékezetét. Káros olyat tanítani, amit a gyermek nem ért. A gyors előrehaladás is árt. A gyerekeket ne sorrendben szólítsuk. Közhasznú ismereteket közöljünk. Az írásbeliket javítsuk. A gyerekeket ne szidjuk, ne verjük.

A Methodus szerint tanítandó anyag az egyes osztályokban a következő: 1/ Első osztály: Osterwald bibliai történetei,

imák, apostoli hitforma, tíz parancsolat, írás, olvasás. 2/ A declinisták bibliai történeteket, zsoltárokat, dicséret dallamokat tanulnak. A latin nyelvben az igeragozásig jutnak el. Számtanból az összeadást tanulják. Földrajzból Európa nevezetesebb országait. 3/ A coniugisták vallásból a kis kátét és bibliai történeteket. Latinból igeragozást. A Cellariusból szavakat. Számtanból a kivonást tanulják. Földrajzból az előző évek anyagát, azonkívül Magyarországot és a szomszédos államokat. 4/ A grammatisták bibliai történeteket és a Heidelbergi Kátéből tanulnak. Latinból grammatikai szabályokat, - Cellarius Liber memorialisából és Langius Colloquiumaiból gyakorlatokat. Számtanból anyag a négy alapszabály. Földrajzból Európa összes országainak fővárosa, folyója és akadémiaja. 5/ A syntaxisták vallástannál a Heidelbergi Kátét tanulják, latinból Cellarius, Heinicius, Vossius és mások könyveit használják. Olvassák még Cornelius Nepos, Phaedrus, és Cicero néhány levelét. Latin társalgási stílus, ékesszólási gyakorlatokat végeznek. Számtanból megtanulják a hármasszabályt. Földrajzból a négy földrészt és Ó-Görögország földrajzát. 6/ A poéták a Heidelbergi Káté ismeretlen részeit tanulják. Phaedrus, Ovidius, Vergilius olvassák és egyes distichonokat tanulnak Catotól és Ovidiustól. Nyelvi gyakorlatok. Versírás. Fordítás versből prózába és prózából versbe. Számtanból a hármasszabály. Földrajz: az előzőek bővebben. Görög nyelv kezdetei. 7/ Oratorok és logikusok. Az egész Heidelbergi Káté. Földrajzból az előzőek ismételése. Számtanból hármasszabály és törtek. Fő tárgy az oratoria és logika. A görög nyelvi ismereteiket bővítik. /35/

A Methodus fő érdeme a reáliák felkarolása és a klaszszikus nyelvekkel kapcsolatban a magyar nyelv művészi fokon való ápolása; és a már említett sok, értékes módszertani utmutatás. A hethodus reformjai csak az alsó és középfoku oktatás területére vonatkoztak.

Alig néhány évvel az 1770-es tanterv megjelenése után, jött a Ratio Educationis. Ennek célja a magyar iskolák uniformizálása, elnémetesítése és katolizálása volt. Hatáskörébe akarta vonni a protestáns iskolákat is, de úgy, hogy azokat egyszersmind elsorvassza. Barkóczi Ferenc gróf, Mária Terézia egyik tanácsadója, nyíltan kimondotta óhaját, hogy a protestánsoknak grammatikai iskolánál magasabb foku iskolájuk ne legyen. A debreceni vezetőség azonban igyekezett kitérni az állami kényszerítő rendelkezések elől, és maga kísérelt a maga elképzelése szerint a Methodusnál továbbmenő reformokat végrehajtani. Bár a Ratio Educationissal szemben rögtön azt is hangoztatta, hogy a Kollégium 1770-es tanterve nagyjából megfelel mindazoknak a követelményeknek, amiket a Ratio támaszt. Mindemellet a debreceni vezetőség, főképp Domokos Lajos közreműködésével újabb tervet készített, majd 1882-ben megalkotta az Ordo Studiorumot. Az Ordo Studiorum támasztotta először azt a követelményt, hogy a tanárok szigoru tanrend szerint tanítsanak, és legyen vége a régi gyakorlatnak, mely abban állt, hogy a tanárok egymást hetenként váltogatva tanítottak. Persze ez mindjárt nem valósult meg. 1785-ben Hatvani István és Domokos Lajos készített újabb tervet. Ez utóbbi nyílt támadás volt a Ratio ellen és szembeszegülés II. József újabb önkényeskedéseivel. II. József azonban

nem hagyta annyiban a dolgot. A reformátusok 1788-ban kénytelenek voltak ígéretet tenni, hogy "amennyire a körülmények engedik, ugyanazokat a nyelveket és tudományokat tanítják, mint az állami iskolákban, a rendtartást és az oktatás módját is, amennyiben vallásuk s a tudományok kára nélkül lehetséges, a Ratio rendelkezéseihez minél szorosabban alkalmazzák." /36/

II. József halálával átmenetileg enyhült a helyzet.

Debrecenben 1791-ben kidolgoztak egy új tantervet. Ennek életbelépésétől, 1792-től, végre órarend szerint tanítottak a tanárok, és meghatározott keretek közé szorították az elvégzendő anyagot. A tulzott tanári szabadság külföldön is, minálunk is képtelen eseteket szült. Például Sinai Miklóssal szemben vádként felhozták ellenfelei, hogy a 25 esztendővel ezelőtt megkezdett egyetemes történetnek még most sem ért végére. 1792-ben megreformálták az akadémiát is. Mostmár végre számolni kezdtek a Kollégium vezetői azzal is, hogy nem lesz mindenki pap, aki magasabb tudományokat tanul. Ezért az akadémia első három évfolyama nem volt theológiai jellegű. Csak az utolsó két évfolyamot tekinthetjük kimondottan papi pályára képzőnek. Ez utóbbi állítással szemben azonban fennforog az az igazság is, hogy már a legalsóbb fokozattól kezdve erősen vallásos színezetű, biblikus nevelés folyt.

1795-ben újabb tanterv készült. "A tanítóknak kötelességei, a tanítani valók és ezeknek rendi és módja a helyv. vallástételt követő debreceni collegium alsó iskoláiban, a szerint, a mint ezek a Tiszántul lévő superintendentia által helyben hagyódtak. 1795." Ujitásai a következők: Az elemi két osztályu lett, egy-egy publicus praeceptor vezetése alatt. A gimnázium hat osztályuból hét osztályuvá fejlődött. Mégpedig úgy, hogy az

ötödik kettévált, és lett belőle az első és második esztendő's rhétorok osztálya. Az említett hét classishoz jött még a curriculum encyclopaedium, az akadémiai előképző évfolyam, amit a gimnáziumi osztályokhoz számítva, előttünk áll a későbbi nyolcosztályos gimnázium. A tanterv szerint az alsóbbfoku oktatásban nem volt semmi olyan tárgy, amit magasabb fokon az akadémián is ne tanítottak volna. A matematika oktatás csupán a négy alapműveletet és a hármasszabályt foglalta magába. A földrajzban hazánk nevezetességeit tanították, Európa országait, azok fővárosait, folyóit és akadémiáit. Magyar történelemből egy igen kis mennyiséget tanítottak, latin nyelven. Az 1795-ös tanterv már magyar nyelvű volt, de továbbra is humanisztikus irányu. A magyar nyelvet csak a latin nyelv keretén belől oktatták.

A tanterv nem bizonyult megfelelőnek. Ezért az egyházkerület 1796-ban megbízást adott Budai Ézsaiásnak és Sárvári Pálnak az egész tanrendszer felülvizsgálására. Érdemleges eredmény azonban nem lett. 1797-ben az egyházkerület az 1782. évi Ordo Studiorumnak a tanári jegyzőkönyvbe való bevezetését rendelte el.

Az egyházkerületi tanügyi bizottság 1801-ben új tantervet dolgoztatott ki Budai Ézsaiás közreműködésével. Ebbe az új tantervbe bekerültek gyakorlati jellegű tárgyak is, tekintettel azokra, akik az alsóbb osztályokból nem mennek akadémiára, hanem kilépnek az életbe. A bizottság javaslata ellenére azonban a humanisztikus irány hívei győztek.

A helytartótanács 1804-ben felszólította a tiszántu-

li egyházkerület superintendensét, hogy a kerületben lévő iskolák állapotáról, a tanítás rendjéről és a tanítás anyagáról tegyen jelentést. A püspöki hivatal Budai Ézsaiást bízta meg a feladat végrehajtásával. Budai elkészítette a jelentést, azt jóváhagyták, és emlékezetben maradás okáért teljes egészében beírták az 1804. június 25-i tanári gyűlés jegyzőkönyvébe. A jelentésből azt lehet megtudni, hogy Debrecenben ebben az időben két kurzus volt: az alsóbb iskolásoké, 9 évfolyamos, és a felsőbb tanulóké, 5 éves. A felső évesek közül a szegényebbek bentlakó, tógátusok voltak. A gazdagabbak kint laktak és tetszés szerinti ruhákban jártak. Az alsóbb osztályok elvégzése után a felsőbe csak szigorú vizsgák letétele után lehetett jutni. A tanév novembertől szeptemberig tartott. A jelentés tartalmazza, az egyes osztályok tananyagát, az írás-olvasás tudományának elsajátításától egészen a retorikai készség megszerzéséig. Azután következtek a teológiai, jogi, filozófiai akadémiai tanulmányok. Tulajdonképpen a negyedik és ötödik évfolyamban tanultak mást a papjelöltek és mást a jogászok és bölcsészek. Olvashatunk még a jegyzőkönyvben az iskolai hatóságokról, a tanárok feladatairól és a tanári gyűlések rendjéről.

Az 1806. esztendőben jelent meg a második Ratio. Ez az első Ratio germanizáló intézkedéseit visszavonta, de a művelődés középpontjába ismét a latin retorikai oktatást helyezte. A második Ratiót a király a protestánsokra nézve is kötelezőnek nyilvánította.

A debreceni reformátusok azonban azuttal sem hagyták magukat. 1807-ben előjöttek a három évig érlelt, javított

Álmosdi Ratioval. Ezt a református tantervet az álmosdi konferencia dolgozta ki, 1804. december 27-től 29-ig, Budai Ézsaiás irányítása mellett. A tanterv címe: "Ratio Institutionis ex praescripto conventus superintendentiae Helv. conf. addictorum trans Tibiscanae per deputatinem literariam Almosdini elaborata."

A kész és jóváhagyott tantervet Budai 1807. februárjában mutatta be a tanári karnak. Az Álmosdi Ratio hazai oktatási rendet sürgetett. Védelmébe vette a nemzeti szellemet. Furcsa védekező volt azonban a nemzeti szellemnek az, hogy a tanítás nyelvét ismét a latint tette. A magyar alkotmány ismertetése elmaradt. A magyar történelmet egy esztendőn át tanították. De latin nyelven. Kimaradt a tantervből a 1795-ben bevezetett fizika, egyetemes történet, logika és a görög nyelv is. Az egyoldalú latin nyelv terjesztésében az Álmosdi Ratio még túlsúlyosabb volt az állami Ration is.

Nézzük meg a tervet egy kicsit részletesebben.

Az Álmosdi Ratio az elemi ismeretek elsajátítására négy esztendőt adott, alkalmazkodván így az állami tantervhez. Az oktatás ezen az alsó fokon magyar nyelven folyt. Az elemi fokozatban sűrítve találjuk szinte mindazokat a reáliákat, amiknek tudása elengedhetetlen volt az akkori mindennapi életben. Az oktatás és a nevelés, a kor szellemének megfelelően, erősen vallásos színezetű volt. Az elmondottakon kívül még egy érdekességet figyelhetünk meg a négyévfolyamos elemi oktatásban. Nevezetesen azt, hogy a harmadik és a negyedik osztály két-két águ volt. Egyik fajtába jártak azok a gyerekek, akik tovább ta-

nulni nem óhajtottak. Ezek latin nyelvet nem tanultak. A másik ágazatu osztályokba olyan gyerekek jártak, akik tanulmányaikat az elemi iskola elvégzése után folytatni akarták. Ezeknek oktatatták a latin nyelv elemeit is.

A gimnázium hét évfolyamot foglalt magába. Két tagozatra oszlott. Alsó, grammatikai tagozatra, melyben négy osztály volt, és felső, humán tagozatra, amelyben három osztály volt. A két tagozat osztályait így nevezték: schola grammatica prima, secunda, tertia, quarta és schola humanitatis prima, secunda, tertia.

A tanterv ismét felállította az 1801-ben eltörölt encyclopedicus cursust. "Általmenvén a deákságra tanulók, hasznosnak, sőt szükségesnek látszik, hogy elsőben valamely Encyclopaedicus Cursusra vivődjenek; mind azért, hogy a kik közülük sok időt a Collegiumban nem tölthetnek, minden felsőbb tudományokban való tinctura nélkül ne menjenek ki, mind azért, hogy a kik tovább akarnak tanulni, magoknak előre generális conspectust és ismeretet szerezzenek a tudományokban..." Egyik ágon a keresztény vallás főágazatait, a négy evangéliumot, valamint az apostolok cselekedetei görög szövegét fejtegették. A másik ágon különböző írásbeli feladatokat végeztek.

A felső oktatásban ujitás volt az egyházjog bevezetése. A magyar nyelv csupán függeléke volt a latinnak. Magyar történelmet a hetedik osztályban tanítottak, de kis szerepet juttattak neki. Számtanból keveset tanultak a diákok. Alkotmánytanból, geometriából, filozófiából még kevesebbet, mint az előző tantervben.

Az Almosdi Ratio, mivel nem sokba vette a változó élet követelményeit, és a reáliáknak alig engedett valamicske teret, nem maradhatott sokáig érvényben. Az élet is mást követelt, és a kormány is sürgette az állami Ratiohoz való alkalmazkodást. Az egyházkerület és a tanári kar ismét Budai Ezsaiásra bízta a vélemény kidolgozását, majd 1809. március 4-én a kész munkát örömmel jegyzőkönyvbe iktatta. Ennek alapján az egyházkerület az 1790. évi XXVI. tc. 5.§-ára hivatkozva úgy határozott, hogy kész a Ratio Educationis által követelt tárgyak tanítására, de a tanterv megállapítására magát tartja illetékesnek.

1812-ben a reális irány híveinek követelésére új tanterv született: "A tanítók kötelességei, a tanítani való, ezeknek rendi és módja." Ebben az új tantervben több teret kapott a mennyiségtan. Bevezették a térképrajzolást. Nagyobb súlyt helyeztek a szavalásra.

1816. november 8-án az Álmosdi második tanügyi értekezlet a felsőbb tudományok tanításának idejét és módját újólal szabályozta. Ennek tagjai voltak: Benedek Mihály superintendens, Péchy Imre főgondnok, mint elnök; Domokos Lőrinc assessor, Csánádi István főszolgabíró, Zsombori Imre a külső rendből; Földvári József debreceni lelkész és esperes, Budai Ezsaiás főjegyző; részt vett még Domokos Jakab és Péchy Antal is. A tantervi határozatban részletes utasítás van a tárgyak mellett. Újabb tantárgyak: algebra, új geográfia, az európai államok története, lélektan, Magyarország statisztikája, egyetemes nemzetközi jog /ius gentium/. A harmadik évfolyam végén a hallgatók szóbeli és írásbeli vizsgát tesznek. A világi pályára menők a negyedik év-

ben hallgatók maradnak, és hallgatják a polgári és büntető jogot, magyar protestáns egyháztörténetet és egyházjogot, és Magyarország történetét. Minden hónapban minden tanár tartson egy órán disputatiót és irasson deák fogalmazást. A tanterv az alsóbb osztályokra nézve is hozott változásokat: itt előírta a szavalásban a gyakorlást, Kövi Sándor rövid magyar jogának és az architektura elemeinek a tanítását is. /Acto Curat. II. 287-296.o./

1820-ban Budai Ézsaiás, Sárvári Pál és Földváry József ismét újabb tantervet dolgozott ki. Ez azonban visszaesést jelentett az 1812. évihez képest, mert ismét a latinnak engedett nagyobb teret. A felsőbb osztályokban újra bevezették a görög nyelvet. A gimnáziumi osztályok számát hatra csökkentették. Négy grammatikai és két humanitás osztály lett.

Érdekes ebben az új klasszicizáló folyamatban szemügyre venni az egyes osztályok tananyagát.

Az első gimnáziumban vallástan, latin nyelv, számtan volt. /négy alapterület/, földrajz /Magyarország és az osztrák tartományok földrajza/, valamint térképrajzolás.

A második gimnáziumban: Vallástan, latin nyelv, számtan /négy alapterület, regula aurea/, Európa földrajza, térképrajzolás, ének, szépirás.

A harmadik gimnáziumban: vallástan, latin nyelv, ó- és újkori földrajz, magyar írás, beszéd, szavalási gyakorlat, ének, szépirás, térképrajzolás.

A negyedik gimnáziumban: vallástan, latin nyelv, magyar elbeszélések, levelek, párbeszédek írása, Afrika, Amerika,

Ausztrália földrajza, számtanból az alsóbb osztályok anyagának összefoglalása és magyar történelem hazai nyelven volt.

Az ötödik gimnáziumban: Vallástant vasárnap tanultak. Főtárgy a latin és görög nyelv volt. Kevés geometriát tanultak, magyar történelmet, ó- és ujkori földrajzot, valamint rajzot.

A hatodik gimnáziumban: Vallástant, magyar történelem, latin és görög nyelv volt. Földrajzból és geometriából csak ismételték.

Amint látjuk, még az 1820-as új klasszicizáló folyamatban is egyre nagyobb teret hódított a magyar nyelv. Végülis 1833-ban az egyházkerület elrendelte, hogy a honi törvények kivételével minden tárgyat magyar nyelven tanítsanak. A magyar nyelvű tankönyvek szerkesztésére kiküldött bizottság elnöke Budai Ezsaiás volt.

Budai tanári működése közben öt ízben volt rektor. A debreceni főiskola igazgatóit a legrégibb időktől fogva rektoroknak nevezték. Neveik nyilvántartása 1588-tól folyt. Ekkor kezdődött az aláírási névkönyv /Catalogos omnium civium/ vezetése. Az első rektori név ebben a könyvben feljegyezve Debreceni Csorba István neve. A rektorságot két évig viselte. A város, sőt a tiszántúli egyházkerület területén is, igen nagy tekintélynek örvendett a debreceni főiskola vezetője. Az 1598. évi január 25-i csengeri lelkész-avató zsinaton például a kiváló férfiak között /viri illustris, excellentiores/ említik a debreceni rektort. A városi tanács 1628. évi, október 19-i jegyzőkönyvéből tűnik ki először az, hogy a főiskola vezetőjét a városi tanács nevezte ki. Kecskeméti Máté volt az, aki a tisztséget

a tanács bizalmából elnyerte. Az ő rektorsága alatt történt először az, hogy a kollégiumi diákok rektori pecséttel ellátott térítvényt adtak arra, hogy az egyház, a Tekintetes Tanács és az iskola régi törvényeit megtartják. Ekkor olvasnak először rektori pecsétről a Kollégium történetében. Az első rektori székfoglaló beszédet Traczközi Ferenc tartotta, latinul, 1629. szeptember 21-én "a bölcsességről és vitézkedésről" cím alatt.

1792-ig a rektorok működési ideje előre meghatározatlan volt. 1792-től kezdve a tisztség egyéves. Az egyházkerület által hozott iskolai törvény előírása szerint a tanárok a senioratus sorrendjében következnek az igazgatási poszton. Az 1795. évi, április 22-i, 25. sz. egyházkerületi ülés a sorrendet úgy módosította, hogy a tollat a legfiatalabb tanár viszi előbb, és úgy a többi.

Az Acta Curatoratus et Professoratus Collegii ab anno 1792-1804 tanúsága szerint Budai Ezsaiás 1795. április 23-án, 1799. április 30-án és 1804. április 27-én iktattatott be rektori tisztségbe. Az Acta második kötetéből azt tudjuk meg, hogy Budait még 1808. november 1-én választották rektorrá.

A rektor a kollégium vezetője volt, abban az évben, amelyikben a hivatalra következett. Felügyelt az iskola tanulmányi és fegyelmi rendjére. Elnökölt a tanárkari értekezleteken és az iskolaszéki üléseken. Kifelé, az egyházkerület, a város és más hatóságok felé ő képviselte az intézetet.

Budai Ezsaiás rektori működései közben legnevezetesebb ügy Csokonai elmarasztalása volt, az 1795. június 20-i is-

kolaszéki ülésen. 1804. április 27-én kezdődött rektorsága
csak 1804. november 14-ig tartott, az 1804. október 4-i
kerületi újabb rendelkezés szerint, melynek értelmében 1804.
november 15-től félévi kezdettel változik a hivatal.

*Hát ez bizony alig róts,
mint a szemem!*

X. fejezet

BUDAI ÉZSAIÁS EGYHÁZI MUNKÁI

Budai Ézsaiás már 1808-ban, amikor az 1807-ben meghalt Szilágyi Gábor teológiai professzor helyébe iktatták, választ elé került. A földi tudományokat műveli-e, vagy a "mennyeieket"? A dilemmát úgy oldotta meg, amilyen ember volt teljes egészében; diplomatikusan. A réginek sem fordított hátat, de az újat is művelte. Legfeljebb a "világi tudomány" szegényebb lett néhány művel.

Budai Ézsaiás egyházirói tevékenységét nem akarom részletesen ismertetni, csak egészen vázlatosan.

Mint prédikátor, jó egyházi szónoklatokat szerkesztett. Ezek közül sokat elolvastam. A nyomtatásban megmaradt prédikációkból inkább a nagytudású, csupa értelem emberének portréja rajzolódik elénk, mint a puritán, mélyhitűé. Szentbeszédei közül szinte hirhedtek azok, amelyeket évente I. Ferenc születésének ünneplésére írt. Ezek bizantinus hangján nem győz csodálkozni az ember.

Irt egyháztörténetet 306-ig. Kéziratos mű.

Dogmatikája, erkölcstana, ugyancsak kéziratban olvasható. Propedeumata Theologiae Christianae, /Debrecen, 1817. Nyomtatta Tóth Ferenc./ Benne a magyar bibliafordításokat és a protestáns hitvallásokat találjuk felsorolva./

Meg lehet említenünk még, hogy a református gyülekezeti énekeskönyv husvéti énekei közül ő írta a szövegét az

"E husvét ünnepében, e husvét ünnepében" kezdetű éneknek, amit a református gyülekezeti éneklésben mind a mai napig használnak. Az énekszöveg egyébként nem teljesen eredeti munkája Budainak, hanem modernítése Geleji Katona István Öreg Graduálja hasonló tartalmu husvét énekének.

Budai Ézsaiás egyházi munkásságának vázlatos ismertetésekor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a reformáció terjedésének háromszázadik évfordulója alkalmából, 1817-ben, a göttin-gai egyetemen, ahol egykor tanult és filozófiai doktori címet szerzett, a teológiai tudományok tiszteletbeli doktorává avatták. A híres egyetem ezzel a gesztussal nyilvánvalóan nemcsak a teológiai érdemeit akarta méltatni Budai Ézsaiásnak, hanem világi tudományos munkásságát is, amit ténykedése közben sem szakított meg.

Szólhatunk itt még végezetül arról is, hogyan fogadta a magyar tudós közvélemény Budai törekvéseit a püspöki székbe, majd pedig püspökké választásának tényét.

Budai ambícióira, terveinek valóra váltása előtt évekkel, felfigyelt például Kazinczy Ferenc, és szándékait egyáltalán nem helyeselte. 1816. június 20-án pl. így írt Kazinczy Rumynak: "In Debrecen fand ich weder den Superintendenten, noch den, der in wenigen Jahren Superintendent gewiss seyn wird, Herr Proff. Budai." /37/

Budai persze igyekezett elhárítani a gyanúsítást. Azonban az egykori jóbarát, Márton István, így írt róla Pápáról 1818. március 19-én Kazinczynak: "Nem kell hinni Budai Ézsaiásnak, mert ő politikus lévén, örökös Maximául tartja, hogy a Matska körmeivel kaparja ki a gesztenyét a Parázsból." /38/

1821-ben, amikor Benedek Mihály halála után Budait választották első debreceni prédikátornak, már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy hamarosan a püspöki székben fog ülni. Ezt a véleményt Kazinczy így fejezte ki Romyhoz írt levelében: "Budai ist Prediger in Debretzin, dass er Superintendent werden will, das versteht sich von selbst. Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat - meint er."

1822. augusztus 9-én valóban püspök lett Budai. Személye megbékélést hozott az egyházi berkekben több évtizeden keresztül folyt áldatlan pártharcokban. A tudós közvélemény mint megváltoztathatatlan tudomásulvette a tényt. Belenyugodott Budai elhatározásába, annál is inkább, mert a nagy reményekkel indult tudós, mint püspök sem fordított háta a tudományoknak.

XI. fejezet

BUDAI ÉZSAIÁS ÉRTÉKELESE

Fejezetem előljáró soraiban arról szeretnék szólni, hogy milyen emlékek juttatják eszébe a debreceni embernek Budai Ézsaiást.

Néhány évtizeddel ezelőtt utcát neveztek el róla. Az egyetem diszudvarának falán, a bejáratnál szemben, a naggyá lett debreceni diákok, illetve tanárok neve között ott van az övé is. A Református Kollégium falán, az udvarban, a befelé menő jobbkeze felől, hátul, jólsikerült domborművét láthatjuk. A Kollégium levéltárában függ portréja. A Kollégium könyvtárában, az egyetemi könyvtárban, és magángyűjteményekben különféle műveivel találkozhatunk. A beépítésre ítélt Kossuth utcai temetőben van a sirja. A halála után nehéz vörösmárvány emlékkővel jelölték meg nyughelyét. Sirfelirata Aranyi István és Fésüs András Budai temetésén elmondott és kinyomtatott prédikációs füzeté végén található.

Sajnos, a mai kíváncsiskodónak már nem volna módjában sillabizálgatni a sirkövön az idő vasfoga által megrongált sorokat. Az egyre jobban összeszűkülő, öreg temetőben mostoha sorsuk van a még ottfelejtett siremlékeknek. Barbár kezek, rongáló szándékkal, sorra felborogatják azokat a köveket, amik jelenleg állni merészkednek. Így bukott a földre, felírásával lefelé, Budai Ézsaiás nehéz márványsirémléke is.

Vajon nem érdemelné meg, hogy a többi jeles debreceni férfi után az ő hamvait is exhumálják és átszállítsák a nagyerdei köztemetőbe?

Budai Eszaiás a szorgalmas igyekvő, a közéleti megbecsülés polcára tudatosan törekvő, de sohasem törtető ember példaképe. 12.

Már kisdiák korában igen derekasan tanult. 1782. április 25-én, amikor a Kollégium tógás diákja lett és mindössze tizenhat esztendő volt, már sem anyja, sem apja nem élt. Mint apátlan, anyátlan árva, testvére és az iskola jóvoltából tudta folytatni a tanulmányait. A tudományokban olyan szép előrehaladást ért el, hogy külföldi tanulmányutát is kiérdemelt. 1792-ben azzal a szándékkal ment Göttingába, hogy ott elsősorban Sinai Miklós örökének átvételére méltó utóddá képezze magát. Mindenekfelett görög, latin és történelem tudását akarta bővíteni. Különösen e három tudományágban igen elmélyült tanulmányokat folytatott. Az 1794. évi doktorrá avatásakor úgy látszott, hogy egy jövődőbeli európai híres professzor hagyja el a nagy híres egyetemet.

Ez a remény nem vált teljesen valóra. Budai ugyan hamarosan országos nevű tudós lett, de a hazai, elsősorban a debreceni kollégiumi szükségletek miatt nem művelhetett csak egy-két tudományágat, hogy abban, tehetsége lévén hozzá, korának elérhető legnagyobb magaslatáig szárnyaljon, hanem, mondhatnók, mint a tudományok mindenese, sokfélébe bele kellett, hogy kapjon, és az égető szükséglet számára gyorsan alkotson. Ezenkívül még állandóan foglalkoznia kellett iskolaszervezési feladatokkal, és egyházi problémákkal is. Mégis, művei, százötven-százhatvan esztendő távlatából elismerésünket érdemlik ki.

Iskolai célra leginkább megfelelő munkája a három kö-

tetes magyar történelem. Ennek is főleg az első kötete. A második és a harmadik könyvtől, főleg a tulzott habsburgtisztelet miatt, huzódnak a mai olvasók. El kell azonban ismernünk a két utóbbi kötetről is, hogy az író, az adott körülmények között, igyekezett megőrizni az eseményekkel szemben tárgyilagosságát, sőt nem egy helyen, burkoltan, hazafiui érzelmeit is kifejezésre juttatta.

Szintén jól sikerültek ókori irodalomtörténeti összefoglalásai. A bennük felhordott adathalmazt azonban igen nehezen fogadhatta be az akkori diák.

Mind irodalomtörténeti, mind történeti munkái arról tanuskodnak, hogy alkotójuk alaposan ismerte az anyagot, amihez nyult, és a szakirodalomban a legfrissebb kiadványokig tájékozott volt.

Nagy tudását el is ismerték tanítványai, tanártársai és a magyar tudós közvélemény egyaránt. A diákelismerések közül elég csak a Csokonai esetét megemlíteni, akiről elmondtuk, hogy a publicus praeceptor Budai tudománya rendkívüli módon lényűgözte. Mindenáron hozzá hasonló akart lenni, és a gyenge fizikumú költő olyan gyötrelmesen sokat tanult, hogy abba majdnem belebetegedett.

A tanártársak elismerését tanusítja az a tény, hogy valahányszor tanügyi reformot kellett előkészíteni és végrehajtani, ami pedig gyakori volt a Kollégium életében az 1790-es évektől kezdve, mindig elsősorban Budai Ézsaiást delegálta a tanári kar a munkára kijelölt bizottságba. A megszületendő reformtervek alkotásában pedig legnagyobb része kétségkívül Bu-

dainak volt. Budai azonban nemcsak kiváló szellemi előképzettségekkel rendelkezett a tervek elkészítéséhez, hanem kiváló gyakorlati érzékkel is bírt, ebből következőleg a tervek végrehajtásában és végrehajtatásában is igen sokat vállalt magára.

A magyar tudós közvélemény nagy elismerését ékesen bizonyítja többek között Gróf Széchenyi Ferencnek idézett levele, Kazinczy Ferencnek 1812. február 24-én Budai Ézsaiás számára küldött üzenete és ajándéka, valamint Budai meghívása 1828-ban a Tudományos Akadémia alapszabályait előkészítő bizottságba és tiszteletbeli akadémiai taggá történt megválasztása 1831-ben. Kazinczy Ferenc nagyrabecsülését az 1812. évi február 24-i jelzetű igazgatási iratként nyilvántartott eredeti levél másolatával bizonyítom.

"Tisztelendő Budai Ézsaiás Debreczeni Professor Urnak, szives tisztelettel Tisztelendő Professor Ur, nagytekintetű barátom! Az ide rekesztett typarion mása annak a Tököli pecsétnyomójának, mellyel engemet Mélt. Kenderessy Mihály Erdélyi gubernalis Secretarius Ur megajándékoza és a melyet gyűjteményemből ki nem ereszthetek s ki eresztetni nem akarok. Másait öntettem, hogy ezekkel a Hazai Történetek Kedvelőjénél kedveskedhessek, s imé hozom ajándékomat mind magának az Urnak Professor Urnak, mind a Collegium Bibliothecájának, azt kérvén az Urnak betses barátságából, hogy ezen leveletem a typarionnal együtt a Collegium Bibliothecájának leveli közzé letenni méltóztassék; nem hiuságból, hanem hogy ez a pecsétnek magyarázója lehessen.

A nálam maradó typarion, mellynek ezek a lemásolt darabok tökéletesen hív képei, ez előtt nyolc esztendővel a Bol-

dogfalvi mezőn Hunyad Vármegyének szélében találtatott. Ez vala az a hely a hol a megvert Tököli utolsó táborozását tartotta. Hihetővé teszi az itt említett dolgot a körül írás:
DISSIMILIVM INFIDA SOCIETAS és a korona mellett olvasható
1695. esztendőszám. Hogy ez nem familia pecsét mutatja a koronán álló félttestü oroszlán, a ki egyik kezében a letépni készülő bilincset csöörteti. Sed fracta virtus et minaces turpe solum tetigere! alól pedig a paizson az az iszonyu fenevad, a ki lábai-
val egy bárányt szaggata széljel. A korona táján e három betűket olvashatni: C.P.P. melyek mit tégyenek nem tudom.

Azon reményben, hogy levelem a Bibliotheca kincsesládájába fogja kísérni typarionomat, örvendek, hogy ez hirdetheti azon szives tiszteletemet s barátságomat, mellyel az Ur Professor Ur eránt nagybecsü jóvoltának olly sok bizonyosságaiért viseltetem.

Ezzel meg nem szünhetek lenni

Tisztelendő Professor Ur

Az Urnak alázatos szolgája::

Kazinczy Ferencz

Széphalom, Abaujban

Febr. 24. d. 1812."

Kazinczy ez idézett levelének további érdekessége még az, hogy ezidáig a Magyar Tudományos Akadémia is csak másolatból ismerte. Az 1960-ban megjelent Kazinczi Levelezései XXIII. kötete egykoru másolat alapján közli a levelet, és írja, hogy az eredeti holléte ismeretlen.

Executive branch

1. The Executive branch is responsible for the day-to-day operations of the government.

2. The Executive branch is headed by the President of the United States.

3. The Executive branch is responsible for enforcing the laws of the United States.

4. The Executive branch is responsible for the management of the federal government.

5. The Executive branch is responsible for the foreign relations of the United States.

6. The Executive branch is responsible for the military and naval forces of the United States.

7. The Executive branch is responsible for the appointment and removal of federal judges.

8. The Executive branch is responsible for the execution of the laws of the United States.

9. The Executive branch is responsible for the management of the federal government.

10. The Executive branch is responsible for the foreign relations of the United States.

11. The Executive branch is responsible for the military and naval forces of the United States.

12. The Executive branch is responsible for the appointment and removal of federal judges.

13. The Executive branch is responsible for the execution of the laws of the United States.

14. The Executive branch is responsible for the management of the federal government.

15. The Executive branch is responsible for the foreign relations of the United States.

16. The Executive branch is responsible for the military and naval forces of the United States.

17. The Executive branch is responsible for the appointment and removal of federal judges.

18. The Executive branch is responsible for the execution of the laws of the United States.

19. The Executive branch is responsible for the management of the federal government.

20. The Executive branch is responsible for the foreign relations of the United States.

21. The Executive branch is responsible for the military and naval forces of the United States.

22. The Executive branch is responsible for the appointment and removal of federal judges.

23. The Executive branch is responsible for the execution of the laws of the United States.

24. The Executive branch is responsible for the management of the federal government.

25. The Executive branch is responsible for the foreign relations of the United States.

En az eredetire a Kollégium igazgatási iratainak tanulmányozása közben bukkantam. Összehasonlítottam vele a másolat alapján készült 1960-as Akadémiai kiadást, és megállapítottam, hogy a másolatban ismert az eredetivel tartalmilag meg-
egyezik, csak néhány helyesírási eltérés van a kettő között.

Milyennek ítélhetjük őt, mint embert, másfélszázad távlatából? Az akkori időkhöz képest, de még a mai helyzet szerint is, szép kort ért meg. Élete tevékeny, alkotó, termékeny élet volt. Nem volt mentes bizonyos emberi hibáktól. Így a nagyravágyástól sem. Évek szorgalmas munkájával, lépcsőfokról-lépcsőfokra hágva tört a püspöki pozíció felé, és el is érte azt.

Férfikora és idősebb kora a reformkorra esett. Annak az időnek nagy férfijai minden egyéni haszon elé helyezték nemzetségünk felemelkedésének szent ügyét. Ő, miközben a magyar kultúra fellendítésén fáradozott, a maga egyéni célkitűzéseiről sem feledkezett meg.

Jeles kortársai küzdöttek a Habsburg iga lerázásáért. Ő a Habsburgokhoz tulságosan is lojálisnak látszik. De burkoltan mégis kimutatta érzelmeit, írásaiban is, a sorok között, méginkább pedig előadásaiban. Hiába, nem forradalmár lelkiületű ember volt, hanem az a fajta, amelyik még a legválságosabb időszakokban, a legnehezebb körülmények között is igyekszik megőrizni anyagi rendezettségét és lelke nyugalmaát.

Könyves Tóth Mihály, már több ízben is idézett művében Szoboszlai Papp Istvánt, Budai Ézsaiás helyettesét betegsége alatt, majd utódát a püspöki székből, a következőképpen jellemzi: "Rendkívül erős tehetsége volt Szoboszlainak, arra, hogy az

embereket megnyerje. Korántsem erkölcsi megnyerést értünk. Ő ezen nagy világban egy élő lényt sem talált, kinek tartózkodás nélküli bizalmas barátságot ajándékozott volna; s viszont egy élő lény sem volt, ki neki igazi barátja lett volna. Így állott ellenségek irányában is. Ő senkit sem gyűlölt teljes szivből, s viszont őtet sem gyűlölte senki teljes szivből." Azt hiszem, a fentebbi ítéletet különösebb átalakítások nélkül, Budai Ézsaiás személyére is alkalmazhatnók. Olyan ember volt ő, hogy tiszta elméjével képes volt mindent átfogni, figyelemreméltót alkotni mindenben, amihez nyult. De egész szívét és lelkét semmibe sem adta oda teljesen. Ha a legbuzgóbban állást foglalt valami mellett, még akkor mindig maradt energiája és lelkiismereti tartaléka, hogy egy talán éppen ellenkező célkitűzésű ügyben is tevékenykedjék.

Ezt az állításomat igazolja például az a tény, hogy ha a tiszántuli egyházkerületben s így a Kollégium felső irányításában a reális képzés hívei kerültek felül, Budai Ézsaiás tudott a szájuk ize szerint való tantervet készíteni. Ha azonban a humán művelődés párthívei tettek szert nagyobb befolyásra, az ő igényeiket is ki tudta elégíteni tantervi elgondolásaival. Ha a magyar nyelv népszerűsítése volt napirenden, irt magyar tankönyveket, segített az oktatásban uralkodóvá tenni a magyar nyelvet. De hogyha a helyi hatalmasságok úgy gondolták, hogy a magyart ugyis beszéli a diák, semmi érdekes nincs abban, ha még külön tanulja és ezért a latint hanyagolja, akkor tudott az egyoldalú latin retorikai képzés mellett is sikraszállni, és olyan célkitűzéseket szolgáló tanterveket készíteni.

Emberi karakterének megítélésénél további negatívumnak vehetjük azt, hogy Sinai Miklós félreállítása után egykori tanárjának, aki nem is rég bevezette őt a könyvtárosi szakma műhelytitkaiba, megszerettette vele a könyveket, felébresztette érdeklődését a történelem és klasszikus nyelvek iránt, tökéletesen háttér tudott fordítani. Legalábbis én semmi nyomát nem találtam kutatásom közben annak, hogy a Sinait szegénységében némileg támogató volt tanítványok között lett volna ő is. Sinai Miklós 1808. június 27-én halt meg, egyházpolitikai téves felfogása miatt kitaszítva, mindenkitől elhagyatva. Durva parasztszekeren zötyögtették ki a sok harc és szenvedés után megpihent testét, a debreceni Péterfia utcai temetőbe. Az egykori nagy tanárt csak a családja kísérte ki a sírkertbe. A metéből, sok másokon kívül, Budai Ézsaiás is hiányzott. Pedig, ha nem is igaz az a gyanúsítás, miszerint a Budai testvérek sok értékes adat birtokába jutottak Sinai kézírataiból, amiknek felhasználása közben elfeledkeztek a forrásmunkák megjelöléséről, annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a tudós pályán való meginduláshoz Budai Ézsaiás Sinai Miklóstól sok értékes indítékot kapott. Az ilyen viszony pedig hálára kötelezi az embert.

Ugyanezen a helyen még egyszer vizsgálat tárgyává tehetjük azt a szerepet is, amit Budai Ézsaiás játszott Csokonai Vitéz Mihálynak a Kollégiumból való eltávolításában. Azt már az előzőkben megállapítottuk, hogy Csokonai a Kollégium akkori fegyelmi szabályzatát többszörösen igen súlyosan megsértette. Hasonló foku fegyelemsértést ma sem tölne meg egy tanintézet sem. Csokonaival szemben, figyelmeztetésül, a büntetések több

fokozatát alkalmazták. Hasztalanul.

A végső ítélet azonban az előbbieket előrebocsátása mellett is, súlyos volt. Csokonai már magamagát eltávolította az intézetből, érezvén, hogy annak tovább tanulója nem lehet. 1795. június 20-i végzések ilyenformán csak mintegy bosszu művének látszanak. Különösen az ítéletnek az a része megalázó, mely szerint soha a Kollégiumba lábát nem teheti, és ha valamelyik diák vele szóba áll, azt az iskola ellenségének tekintik. Ennyire már nem lett volna fontos, hogy elmenjen az ítélet. És éppen ennek a súlyos végzést kimondó iskolaszéknek az elnöke Budai Ezsaiás rektorprofesszor volt.

Csokonai sokféleképpen tanujelét adta Budai iránt érzett bámulatának, szeretetének. Legutóbb ennek bizonyága volt az a vers, amit a költő a professzor házasságkötése alkalmából írt, 1795. január havában. Budainak a költő nagy ragaszkodását méltányolva, legalább azon kellett volna fáradoznia, hogy az eltávolító ítélet élet tompítsa. Erre azonban a per jegyzőkönyveiben semmiféle bizonyóságot nem tudunk találni.

Írásaiból kitetszik, hogy minden orthodox confessionalista külszin ellenére is a racionalizmus hatása alatt állott, de a német új klasszicizmus szintén nagy befolyást gyakorolt rá.

Hibáit és érdemeit mérlegelve, a mérleg oldala feltétlenül az érdemek felé billen, s ezért személyét neveléstörténetünk haladó alakjai közé kell sorolnunk.

Y. D. S.

I r o d a l o m

- 1/ Magyarország története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. II. kötet, 528. oldal.
- 2/ i.m. 528. oldal.
- 3/ i.m. 526. oldal.
- 4/ Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig.
Kiadta Debrecen Város Tanácsának Népművelési Osztálya,
Debrecen, 1955-ben. 45. oldal.
- 5/ Szücs István: Szabad Királyi Debreczen Város Történelme. Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1871. III. kötet. 787. és köv. oldal.
- 6/ Komoróczy György i.m. 54. oldal.
- 7/ Komoróczy György i.m. 54. oldal.
- 8/ Szücs István i.m. 921-922. oldal.
- 9/ Szücs István i.m. 925. oldal.
- 10/ Szücs István i.m. 926. oldal.
- 11/ Szücs István i.m. 931. oldal.
- 12/ Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. Két kötetben. A szerző kiadása. Nyomtatta Kállay János Hhadház. 1933. I. kötet. 119-121.o.
- 13/ Szücs István i.m. 950. és 953. oldal.
- 14/ Szücs István i.m. 812. oldal.
- 15/ Aranyi István és Fésüs András halotti bucsuztatói Budai Ézsaiás temetésén. Nyomtatva Debrecenben, 1841-ben, Tóth Lajos nyomdájában.
- 16/ Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 13. oldal.

- 17/ Borzsák István i.m. 15. oldal.
- 18/ Balogh Ferenc: A Debreczeni Református Kollégium Története.
Debrecen, 1904. Hoffmann és Kronovitz nyomda. 229. oldal.
- 19/ Borzsák István i.m. 20. oldal.
- 20/ Commentatio de... /Budai disszertációja/. Koll. Nagykönyvtár A 500 és R 681. sz. alatt.
- 21/ Borzsák István i.m. 67. oldal.
- 22/ Borzsák István i.m. 67. oldal.
- 23/ Nagy Sándor i.m. 14¹⁰~~3~~. oldal.
- 24/ Borzsák István i.m. 146. oldal.
- 25/ Szücs István i.m. 959. oldal.
- 26/ Nagy Sándor i.m. 285-289. oldal.
- 27/ Borzsák István i.m. 119. oldal.
- 28/ Borzsák István i.m. 120. oldal.
- 29/ Borzsák István i.m. 121. oldal.
- 30/ Acta Cur. et Proff. 1792-1804. 116. oldal.
- 31/ Borzsák István i.m. 132. oldal.
- 32/ Borzsák István i.m. 131. oldal.
- 33/ Nagy Sándor i.m. 9. oldal.
- 34/ Nagy Sándor i.m. 9. oldal.
- 35/ Nagy Sándor i.m. 165-167. oldal.
- 36/ Borzsák István i.m. 133. oldal.
- 37/ Borzsák István i.m. 144. oldal.
- 38/ Borzsák István i.m. 144. oldal.

T a r t a l o m j e g y z é k

I. Fejezet

Politikai, gazdasági, társadalom és kulturális viszonyok Magyarországon a XVIII. század végén és a XIX. század elején	1
1/ Politikai viszonyok	1
2/ Gazdasági viszonyok	16
3/ Társadalmi viszonyok	26
4/ Kulturális viszonyok	34

II. Fejezet

Politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok Debrecenben a XVIII. század végén és a XIX. század elején	44
1/ Politikai helyzet	44
2/ Gazdasági viszonyok	49
3/ Társadalmi helyzet	54
4/ Kulturális viszonyok	55

III. Fejezet

A Debreceni Református Kollégium, a Tiszántul legnevezetesebb tanintézet a XVIII. század végén és a XIX. század elején	59
1/ Tanárok helyzete	59
2/ Felügyeletek, gazdasági ügyek	61
3/ Iskolai törvények	62
4/ Könyvtár	62
5/ Tanszékek, tanulólétszám	64
6/ A Kollégium legnevezetesebb tanárai	65
a., Maróthy György	65
b., Hatvani István	67
c., Sinai Miklós	68

IV. Fejezet

Budai Ezsaiás, a nagy kollégiumi tanár élete	73
1/ Budai születése, gyermekkora, diákkora Debrecenben 1792-ig.	73
2/ Külföldi tanulmányutja	73
3/ Hazatérése és itthoni pályafutása	84

V. Fejezet

Történeti művei	95
1/ Bevezetés és Magyarország históriája a mohátsi veszedelemig.....	96
2/ Magyarország históriája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.....	106
3/ Magyarország históriája, melyben a felséges Ausztiai Ház örökös uralkodása forgolódik.....	108
4/ Közönséges história.....	111

VI. Fejezet

Klasszika-filológiai munkássága	116.
1/ Régi tudós világ históriája.....	116
2/ Budai Ezsaiás egyéb klasszika-filológiai tárgyú művei, illetve kiadványai.....	119

VII. Fejezet

Budai és a rézmetszők.....	122
----------------------------	-----

VIII. Fejezet

Milyen pedagógus volt Budai?	124
------------------------------------	-----

IX. Fejezet

Budai Ezsaiás, az iskolaszervező.....	141
---------------------------------------	-----

X. Fejezet

Budai Ezsaiás egyházi munkái.....	159
-----------------------------------	-----

XI. Fejezet

Budai Ezsaiás értékelése	162
Irodalom.....	171